

Mellem nazisme og demokrati
SKOLE- OG UNDERVISNINGSSARBEJDET
BLANDT DE TYSKE FLYGTNINGE
I DANMARK 1945-49

AF
JOHN V. JENSEN

For Oplysningsvirksomheden gælder i det hele taget, at der skal fares med Lempe; men saa har man til Gengæld Muligheden for at gøre disse Mennesker til Medarbejdere i et demokratisk Europa. Lykkes det, har Skolens Folk deres store Part af Æren.¹

Sådan skrev daværende kommunelærer og daglig leder af undervisningen i Kløvermarkslejren på Amager, Claus Moldt, i 1946 om skole- og oplysningsarbejdet i de tyske flygtningelejre efter besættelsen. Hermed berørte han et af efterkrigstidens mest centrale emner, nemlig hvordan Danmark som nation kunne medvirke til at vinde freden og skabe et fredeligt og demokratisk Europa.

2. Verdenskrig adskilte sig fra tidligere krige, bl.a. fordi den efter krigsafslutningen blev ført videre i krigsfange- og flygtningelejre. Krigen var vundet på slagmarken, men den nazistiske ensretning og totalitære verdensanskuelse forsvandt ikke med Nazi-Tysklands betingelsesløse kapitulation. Som naboland havde Danmark mange gode grunde til at interessere sig for den fremtidige udvikling i et nyt Tyskland, og netop i forbindelse med undervisning og oplysning fik Danmark en enestående chance for at gøre en forskel, nemlig i de flere hundrede lejre med de mere end 200.000 civile tyske flygtninge, der kom i dansk varetægt umiddelbart efter befrielsen, og hvoraf godt og vel 60.000 var børn i den skolepligtige alder. Her kunne Danmark og danskerne bidrage til at få rykket nazismen op ved rode og „gøre disse Mennesker til Medarbejdere i et demokratisk Europa“ for atter at cite-

¹ Claus Moldt: „Skolen og Flygtningene“, i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, København 1946, s. 165.

re føromtalte Claus Moldt. Opgaven var dog mere kompliceret og mindre lineær, end det kan tage sig ud mange år senere. Der lå ikke en drejebog klar, og spørgsmålene var mange flere end svarene.

Her skal det handle om, hvordan de danske myndigheder tog udfordringen op i forsøget på at påvirke de skolepligtige børn i flygtningelejrene, og hvilke forestillinger og strategier de danske myndigheder havde i forbindelse med denne opgave. Den danske situation var unik, da ingen andre lande havde tilsvarende store lejre med civile tyske flygtninge. Det nærmeste, vi kommer en lignende situation, er tiltag med genuddannelse af tyske krigsfanger blandt de allierede, der også eksperimenterede med genopdragelse eller genuddannelse (eng. reeducation) af tyske krigsfanger. Afslutningsvis vil jeg derfor foretage et udblik til den amerikanske og den britiske indsats på området, for i verdenskrigens sidste år voksede antallet af tyske krigsfanger i allieret varetægt voldsomt, og udsigten til et tysk nederlag betød, at de allierede måtte overveje, hvordan efterkrigstidens Tyskland skulle se ud. Det stod klart, at Hitler og nazisterne ville efterlade et ideologisk tomrum i Tyskland, som de vestallierede såvel som Sovjetunionen havde interesse i at udfylde – og her kom undervisning og oplysning også til at spille en sikkerhedspolitisk rolle.

Forskningen

Når det gælder udforskningen af undervisnings- og oplysningsarbejdet i tyske flygtningelejre i Danmark, er det ikke et område, som har været overset. Tidligst blev det kort omtalt i Flygtningeadministrationens såkaldte hvidbog fra 1950, *Flygtninge i Danmark 1945-49*, hvor der blev redegjort for undervisnings- og oplysningsarbejdet blandt de tyske flygtninge. Mange år senere behandlede Henrik Havrehed emnet i sin disputats, *De tyske flygtninge i Danmark 1945-49*, der kom i 1987. Og senest har Ellen Nørgaard ganske kortfattet behandlet emnet i *Dansk Skolehistorier* fjerde bind fra 2014. Selv har jeg tidligere bidraget med en artikel om netop undervisningen i de tyske flygtningelejre i tidskriftet *Opdatering* fra 2018 (s. 92-118), som nærværende artikel ligger i forlængelse af. Sidstnævnte adskiller sig fra de hidtidige ved at inddrage et betydeligt større kildemateriale og ved at fokusere på de danske myndigheders mål med indsatsen på undervisningsområdet. Disse overvejelser og studier kommer forventeligt senere til at indgå i mit videre arbejde med demokratiseringen af de tyske flygtninge og overgangen fra krig til fred. Når det gælder tyske krigsfanger i allieret varetægt, er litteraturen international og betydeligt mere omfattende, men selvom udgangspunktet i Danmark var meget anderledes end hos de allierede, sættes forholdene i relief og vil kaste nyt lys på den danske indsats.

Det anvendte kildemateriale findes primært i Rigsarkivet i henholdsvis Flygtningeadministrationens Arkiv, hvor undervisnings- og oplysningsudvalgenes arkiver findes, og i Henrik Havreheds omfattende arkiv, ligeledes på Rigsarkivet (privatarkiv 7419). Dette materiale er suppleret med både erindringslitteratur fra nogle af de implicerede danskere og fra de tyske flygtninge selv.

Undervisningen af de tyske flygtninge er et emne, der i disse år påkalder sig fornyet interesse, da det knytter an til nutidige problemstillinger vedrørende eksempelvis integration af mennesker, der kommer til Danmark fra nationer uden demokratiske traditioner. Det gælder også i flygtningelejrene i f.eks. Grækenland, hvor myndighederne er stillet over for tilsvarende problemer. De danske myndigheder gjorde sig dengang mange erfaringer på området, og selvom det er mange år siden, er det meget relevant nu.

Flugt og skolegang i et fremmed land

Mere end 60.000 tyske børn i skolealderen kom til Danmark med flygtningestrømmene. Alene i Oksbøllejren var omkring 7.700 af de 35.000 beboere i den skolepligtige alder fra 6 til 14 år. Disse var blandt de hundrede tusinder af tyske børn, som fik deres skolegang afbrudt i krigens sidste år. Flugten fra de tyske østområder tog sin begyndelse i januar 1945 og sendte store flygtningestrømme mod vest. For de mange tusinde børn i skolealderen endte en farefuld evakuering eller flugt i Danmark. De første ankom i februar 1945, og de sidste lige op til befrielsen den 5. maj 1945. Krigen havde allerede inden da sat sit præg på hverdagen for de mange tyske skolebørn som f.eks. på Humboldt-skolen i Berlin, der i 1943, pga. de tiltagende luftbombardementer af tyske storbyer, var blevet flyttet til det mere fredelige Binz på Rügen som en del af den såkaldte *Kinderlandverschickung* (KLV), der gik ud på, at børn blev evakueret fra byerne til sikrere områder. Omkring 2.000.000 børn blev på den måde overflyttet til KLV-lejre uden for storbyerne.

Men krigen rykkede tættere på, og hverken Rügen eller Binz forblev sikre, hvorfor drengeskolen igen blev evakueret i begyndelsen af april 1945. Denne gang til Fredericia og siden til Oksbøllejren, hvor skolen fortsatte med både lærere og omkring 180 elever, for så længe Danmark endnu var besat, sørgede den tyske værnemagt for indkvartering, kost og logi. Flere af Humboldt-skolens elever, som dengang var i alderen 14-16 år, fortæller samstemmende, at de i den korte tid i Fredericia fik militærtræning i stedet for skoleundervisning. Efter at Humboldt-skolen blev flyttet til Oksbøllejren, genoptoges undervisningen, og den fortsatte i de følgende næsten to år, hvor lærerne udover undervisningen også i en vis udstrækning måtte påtage sig foræl-

drerollen over for skolens elever, der alle havde mistet kontakten til deres familier under krig og evakuering.

De mange tyske flygtninge i den skolepligtige alder betød, at der allerede inden kapitulationen på tysk initiativ var igangsat undervisning i en del af de tyske forlægninger over hele landet. I hovedparten af forlægningerne fandt der dog ingen undervisning sted.² „De tyske myndigheder havde i marts og april måned 1945 andet at tænke på“, som leder af Undervisningsudvalget, skoleinspektør Christian Warncke senere lakonisk udtrykte det.³ Den undervisning, som ikke desto mindre fandt sted i de tyske flygtningelejre indtil befrielsen, blev varetaget af flygtninge med en læreruddannelse eller af andre, der var i stand til det. Derfor varierede den naturligvis fra forlægning til forlægning og var afhængig af sammensætningen i de enkelte lejre og den tilstand, lejrens beboere befandt sig i oven på flugten. Var der overhovedet lærere eller andre i forlægningen eller lejren, der kunne påtage sig at undervise? Jo mindre lejre, desto mindre var sandsynligheden for, at det var muligt at undervise børnene. Når det kom til undervisningsmaterialer, måtte de tyske lærerkræfter klare sig med de få og tilfældige bøger, der var medtaget på flugten, men bøgerne var naturligvis gennemsyret af den nazistiske ideologi helt ned til ABC'en og de elementære regnebøger.

Generelt er kendskabet til undervisningssituationen for flygtningene i den første tid i Danmark frem mod befrielsen ret sparsomt og findes først og fremmest i dagbøger og beretninger skrevet af flygtningene selv. Alt ændrede sig med et slag ved befrielsen den 4.-5. maj 1945. Over hele landet befandt der sig tyske flygtninge, men hvem havde nu ansvaret for de mange tyske flygtningebørn og den undervisning, de som børn havde krav på? Det var der næppe mange danskere, der tænkte ret meget på ved befrielsen, snarere var spørgsmålet, om de tyske flygtninge overhovedet var et dansk problem.

Ikke noget dansk problem

Med den tyske kapitulation den 5. maj 1945 skiftede forholdene for flygtningene. Først overskyggede den danske glædesrus alt andet, fordi besættelsesmagten i løbet af nogle få dage forlod landet. Fra dansk side ventede man nu blot på, at de mere end 200.000 civile tyske flygt-

² Christian Warncke: Tidligt manuskriptudkast til Flygtningeadministrationens Hvidbog. „Diverse sager. Oplysningsvirksomheden. Flygtningeadministrationens Arkiv 1846.“ Rigsarkivet. Oplysningen stemmer godt overens med, hvad vi ellers ved.

³ Warncke: Tidligt manuskriptudkast til Flygtningeadministrationens Hvidbog. „Diverse sager. Oplysningsvirksomheden. Flygtningeadministrationens Arkiv 1846“. Rigsarkivet.

ninge fulgte efter, og derfor foretog de danske myndigheder sig kun det allermest nødvendige, nemlig sørgede for forplejningen. Ingen myndigheder foretog sig noget, når det gjaldt oplysning og skoleundervisning, fordi man ventede, at problemet ville løse sig selv med flygtningenes snarlige hjemsendelse.⁴ En hjemsendelse, alle troede lå lige om hjørnet, hvilket også den øverstbefalende for de britiske befrielsesstyrker i Danmark general Richard Henry Dewing (1891-1981), gav udtryk for i landets aviser. Her udtalte generalen, at flygtningene naturligvis snarest må vende tilbage til Tyskland, men hvornår det skulle ske, var endnu den 7. maj 1945 uvist, for forholdene i Tyskland skulle først bedres: „man kan jo ikke bare lade dem marchere til Tyskland, fordi der er mange Kvinder og Børn imellem tilligemed mange Syge, som maa behandles paa Hospitaller“, udtalte den britiske general til den danske presse.

En måneds tid senere lød de offentlige prognoser, at der ville gå 2-3 måneder inden de tyske flygtninge var ude af landet.⁵ Tidshorizonten syntes overskuelig, og derfor fortsattes fra befrielsen og hen over sommeren 1945 undervisningen som indtil befrielsen, dvs. uden systematisk opsyn fra dansk side.⁶ De danske myndigheder forholdt sig afventende, men den 24. juli 1945 fik de danske myndigheder den, set med danske (og tyske) øjne, nedslående besked fra briterne, at de tyske flygtninge ikke uden videre kunne sendes tilbage til Tyskland, men at de i hvert fald skulle blive i landet vinteren over.⁷ Herefter kunne behovet for en decideret undervisningspolitik eller -strategi rettet mod flygtningene ikke længere ignoreres.

I den allerførste tid havde lokale modstandsgrupper været opmærksom på problemet og havde undertiden grebet ind og fjernet nazistisk undervisningsmateriale, men i nogle flygtningeforlægninger havde de tyske flygtningelærere på eget initiativ fjernet det mest anstødelige.⁸ At det ikke var tilstrækkeligt, og at der skulle gøres noget, kunne læsere af den kommunistiske avis *Land og Folk* forvise sig om:

⁴ „CT“: Samtidig afskrift markeret „CT“, udateret – ultimo juli 1945. Henrik Havreheds arkiv, pk 9. Rigsarkivet.

⁵ „Oksbøllejren som en Opsamlingslejr for de tyske Flygtninge“. *Vestkysten*, 7. maj 1945; „230.000 tyske Flygtninge i Danmark“, *Vestkysten*, 12. juni 1945.

⁶ Warncke: Tidligt manuskriptudkast til Flygtningeadministrationens Hvidbog. „Diverse sager. Oplysningsvirksomheden. Flygtningeadministrationens Arkiv 1846“. Rigsarkivet.

⁷ *Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark*. Udenrigsministeriet. København 1950. Note af 24. juli 1945; Se også samtidig afskrift markeret „CT“, udateret - ultimo juli 1945. Henrik Havreheds arkiv, pk 9. Rigsarkivet.

⁸ Flygtningeadministrationen (udg.): *Flygtninge i Danmark 1945-49*, København 1950, s. 167.

Nogle Steder [i flygtningelejrene] er der organiseret Undervisning for Børnene ved nazistiske Lærere. Jeg spurgte en ung Lærerinde, der havde haft en ledende Funktion i „Bund deutscher Mädel“ hvad hun lærte Børnene. Hun svarede lakonisk: „Hvad der er nødvendigt.“ Det viste sig, at „Rassenkunde“ hørte med til det nødvendige. Der læses nazistisk Propagandalitteratur i Lejrene. Et Sted, hvor vi arbejdede, flød det med den Slags; vi spurgte Lejrlederen, der var Medlem af N.D.S.A.P. [sic], om han syntes, det var fornuftigt at fortsætte med denne Propaganda. Han erklærede straks, at hvis vi gav Ordre til det, vilde han tilintetgøre Bøgerne. Saa forklarede vi ham, at det kunde aldrig falde os ind. Her var vi Demokrater, og han maatte selv tage sit Standpunkt. Han brændte Bøgerne.⁹

Der findes i det bevarede kildemateriale ikke mange overvejelser om oplysnings- og undervisningssituationen i perioden fra befrielsen til efteråret 1945, og hovedårsagen hertil er ganske enkelt, at der ikke skete noget. I den fire sider lange „Instruks for Lejrlederen i de tyske Flygtningelejre“, der blev udgivet og udsendt af Arbejds- og Socialministeriet til alle lejrledere i juli 1945, beskrives en lang række forhold så som forplejning, sygdom, beslaglæggelse og adgang til lejrene osv. Til gengæld glimrer børn og undervisning fuldstændig ved deres fravær.¹⁰ Dog omtaler både daværende kommunelærer og daglig leder af undervisningen i Kløvermarkslejren, Claus Moldt, og skoleinspektør og leder af Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg, Christian Warncke, i deres beretninger, at selvom det allerede i juli 1945 var blevet bestemt, at de danske lejrledere skulle sørge for mindst seks timers daglig leg eller undervisning til børnene, var det en bestemmelse, som de daværende forhold i lejrene ganske enkelt gjorde det svært at efterleve.¹¹

I et foredrag holdt i Studenterforeningen i København i september 1945 redegjorde Flygtningeadministrationens nyudnævnte chef, Johannes Kjærboel (1885-1973, se fig. 1), for den første tid efter befrielsen. I sin tale løftede han også sløret for, hvorfor undervisning og oplysning ikke havde spillet en rolle i begyndelsen. Allerede kort efter

⁹ „De tyske Flygtninge“, *Land og Folk*, 9. august 1945.

¹⁰ Lejrinstruks fra Arbejds- og Socialministeriet, juli 1945. Reglement optrykt i Karl Georg Mix: *Deutsche Flüchtlinge in Dänemark 1945-49*, Stuttgart 2005. Bilag s. 230ff.

¹¹ Moldt: „Skolen og Flygtningene“, i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 158f. og Warncke. Det har ikke været muligt at finde det dokument, der henvises til.

kapitulationen havde enkeltpersoner blandt danskere, tyske emigranter såvel som forskellige institutioner rettet henvendelse til Arbejds- og Socialministeriet med ønske om at tage opgaven med oplysningsarbejdet i flygtningelejrene op. Men de danske myndigheder havde dengang, ifølge Kjærboel, tøvet ud fra den antagelse, at da „vi dengang regnede med at blive af med Flygtningene inden for en kortere Tid, fandt vi det ubetænkeligt at skyde Spørgsmaalet om Oplysningsarbejdet blandt Flygtningene, der jo i Forhold til de øjeblikkelige materielle Krav maatte komme i anden Række, noget i Baggrunden“.¹²

Nogle af de henvendelser, som Kjærboel sigtede til, kom også fra indflydelsesrige folk, blandt andre minister uden portefølje i befrielsesregeringen Frode Jakobsen, der skrev til sin ministerkollega Hans Hedtoft i Arbejds- og Socialministeriet allerede den 3. juni 1945, fordi han fra flere sider var blevet gjort opmærksom på, at der burde iværksættes et oplysningsarbejde over for de civile flygtninge, „inden de om forhaabentlig ikke alt for mange Maaneder sendes tilbage til Tyskland. [...] Det er ikke min tanke at foreslaa Propaganda, men der maa en nøgtern Oplysning til, først og fremmest en saglig Udredning om Danmark/Tyskland i Besættelsestiden, derefter maaske en klar Tilkendegivelse af dansk Befolknings Standpunkter til Demokrati og Nazisme“.¹³

Helt fra begyndelsen var der altså røster fremme, der klart så, at der lå en opgave med at få påbegyndt en genuddannelses- eller omsindelsesproces, som det også blev kaldt, blandt de tyske flygtninge. En af disse organisationer var „De antinazistiske tyske Organisationers Flygtningeudvalg“, som i juli påpegede, at et oplysnings- og skolingsarbejde var nødvendigt, og henledte arbejds- og socialministerens opmærksomhed på, at der rundt om i flygtningelejrene sad mange nationalsocialister, som forsøgte at undertrykke enhver demokratisk, antinazistisk bevægelse blandt flygtninge, og derfor burde der gøres noget med det samme:

Vi [anser] det for absolut nødvendigt, at man muliggør en positiv Indstilling af alle antinazistisk og demokratisk indstillede Flygtninge. Netop i Øjeblikket befinder de sig i en saadan sjælelig modtagelig Tilstand, som maa benyttes til at gøre dem begribelig, hvorledes Verden tænker om det tyske Folk, saaledes at de

¹² Johannes Kjærboel: Udateret tale, holdt omkring september-oktober 1945. „De tyske flygtninges fordeling, herkomst, antal m.m.“ pk. 131, Flygtningeadministrationens Arkiv 1846. Rigsarkivet.

¹³ Frode Jakobsen, minister: Brev til Socialminister Hedtoft Hansen, 3. juli 1945: „Undervisningsmaterialer fra lejre og skoler. Forslag og ansøgninger om medarbejdere“, pk. 103, Flygtningeadministrationens Arkiv 1846. Rigsarkivet.

kan forstaa Verdens Dom og ud fra denne Erkendelse kan blive opdraget til en ny Ansvarsbevidsthed ... et Oplysnings- og Skolingsarbejde blandt Flygtningene er meget paakrævet og af allerstørste Betydning.¹⁴

Noget tyder på, at antinazisterne på eget initiativ fik iværksat et oplysnings- og skolingsarbejde på et tidligt tidspunkt, dog kun i et meget beskedent omfang.¹⁵ Midt i august kunne organisationen i hvert fald fortælle, at man havde fundet antinazistiske lærere, der havde taget kontakt med „Frit Danmarks Lærergroupe“ og desuden taget fat på udarbejdelsen af en ny ABC og læsehæfter.¹⁶

Politisk propaganda eller ej? Reelt var det nærmest de samme ideer, Flygtningeadministrationen senere arbejdede videre med, og som omfattede udarbejdelse af nye undervisningsmaterialer. Flygtningeadministrationen blev dannet den 6. september 1945 og overtog herefter det fulde ansvar for de tyske flygtninge og dermed også undervisningen. Trods skepsis fra de danske myndigheders side kan det konstateres, at der ud over ideerne også var et sammenfald med flere af personerne bag de tyske antinazisters organisation, bl.a. Hans Sievers, Walter Schulze og Karl Rowold, der alle kom til at spille en central rolle i flygtningearbejdet.¹⁷

Myndighederne tøvede dog i første omgang, og da Kjærbo i efteråret 1945 orienterede om oplysningsarbejdet, lod han skinne igenem, at en del af de modtagne henvendelser havde haft en mere eller mindre politisk baggrund. Da de allierede ifølge Kjærbo fra første færd klart havde tilkendegivet, at de ikke ville tolerere politisk propaganda inden for lejrene, havde de danske myndigheder valgt at se

¹⁴ Brev fra tyske antinazistiske Organisationers Flygtningeudvalg til Arbejds- og Socialministeriet 27. juli 1945; Undervisningsmaterialer fra lejre og skoler. Forslag og ansøgninger om medarbejdere, pk. 103, Flygtningeadministrationens Arkiv 1846. Rigsarkivet. Synspunktet bekræftes af Warncke.

¹⁵ Brev fra Otto Brenzel (De antinazistiske tyske Organisationers Flygtningeudvalg) 1. august 1945; „Undervisningsmaterialer fra lejre og skoler. Forslag og ansøgninger om medarbejdere“, pk. 103, Flygtningeadministrationens Arkiv 1846. Rigsarkivet.

¹⁶ Brev fra De antinazistiske tyske Organisationers Flygtningeudvalg 17. august 1945 til Arne Nielsen, Kontoret for særlige anliggender, Aalborg; Henrik Havreheds arkiv, pk 7. Rigsarkivet.

¹⁷ Organisationen bestod af såkaldte tyske emigranter, det vil sige tyske kommunister og socialdemokrater, som typisk havde forladt Nazi-Tyskland i 1930'erne.

Fig. 1: Forrest ses chefen for Flygtningeadministrationen, Johannes Kjærboel, og bag ham leder af flygtningelejrene i Aalborg, kontorchef Carl Aage Tarp. Besøget i Aalborg var et led i Kjærboels planer om at sætte skub i hjemsendelsen af de tyske flygtninge. Under besøget i Aalborg blev Kjærboel i øvrigt ledsaget af den tidligere britiske finansminister Sir John Anderson og dennes gode ven fysikeren Niels Bohr. Fotoet stammer fra leder af Aalborg-lejrene kontorchef Carl Aage Tarps fotoalbum (Vardemuseerne).

tiden an.¹⁸ Lektor Einar Matthiesen, der blev medlem af Flygtningeadministrationens undervisningsudvalg, som blev oprettet i løbet af sensommeren 1945, var en af tilrettelæggerne af børneundervisningen, og han erindrede senere, at de danske myndigheder hen over befrielsessommeren ikke havde været særligt interesserede i forholdene vedrørende undervisning og oplysning, og den danske befolkning var, som han udtrykte det: „fuldstændigt negativt indstillet paa dette Punkt“.¹⁹

Reelt var der altså flere grunde til, at Arbejds- og Socialministeriet og siden hen Flygtningeadministrationen havde tøvet med at igangsætte et oplysnings- og undervisningsarbejde. For det første, at myndighederne i juli og august 1945 dels afventede begivenhederne, dels

¹⁸ Kjærboel tale udateret. Flygtningeadministrationens arkiv 1846 pk. 131. Se ovenfor.

¹⁹ Referat fra internt møde med de danske Flygtningeinspektører afholdt 22. februar 1946; Henrik Havreheds Arkiv pk. 32, „Materiale vedr. disputats“.

ikke havde en undervisnings- og oplysningsstrategi. For det andet, at myndighederne særligt i begyndelsen var tilbageholdende med indblanding fra eksempelvis tyske anti-nazister, og for det tredje, som det også fremgår af den bevarede korrespondance, at myndighederne var bekymrede for, hvorvidt den danske befolkning ville kunne forstå, at det skulle være nødvendigt at sørge for, at de mange flygtninge kom ud af det åndelige tomrum, som mange af dem befandt sig i.²⁰

På det omtalte møde i Studenterforeningen fortalte Kjærboel også, at det eneste, som Arbejds- og Socialministeriet reelt havde foretaget sig før den 24. juli 1945, var, at ministeriet den 7. juli havde anmodet om oplysninger fra de allierede myndigheder om deres syn på spørgsmålet samt eventuelt at få stillet et oplysningsmateriale, som anvendtes af de allierede i Tyskland, til rådighed.²¹

Udviklingen i Tyskland havde dog afklaret, at de tyske flygtninges ophold ville blive langvarigt, og derfor vurderede Kjærboel, at det ikke ville være tilrådeligt fortsat at lade flygtningene sidde ledige hen i uvisshed om det, der var foregået. Han understregede situationens alvor med disse ord:

Lediggangen og Uvidenheden er til stede blandt et Klientel, der ikke alene er blevet holdt i Uvidenhed gennem en Aarrække, men som tillige har modtaget en Vranglære gennem længere tid.²²

I september 1945 blev Flygtningeadministrationen etableret, og da der i november 1945 udsendtes en revideret „Instruks til lejrlederne“, var undervisnings- og oplysningsarbejdet blandt flygtningene kommet med på listen under punkt 20, og af den nye instruks fremgik det også, at flygtningene selv skulle stå for undervisningen.²³ Inden da havde Kjærboel adskilt undervisningen af de skolepligtige børn fra det kultur- og oplysningsarbejde, der blev rettet mod unge og voksne, og

²⁰ Brev fra Flygtningeregistreringen til Socialministeriet 27. august 1945. Se også Brev fra minister Frode Jakobsen til Socialminister Hedtoft Hansen, 3. juli 1945; Undervisningsmaterialer fra lejre og skoler. Forslag og ansøgninger om medarbejdere, pk. 103, Flygtningeadministrationens Arkiv 1846. Rigsarkivet. Desuden Referat fra internt møde med de danske Flygtningeinspektører afholdt 22. februar 1945. Henrik Havreheds Arkiv pk. 32, Materiale vedr. disputats.

²¹ Kjærboel tale udateret. Flygtningeadministrationens arkiv 1846 pk. 131. Se ovenfor.

²² Kjærboel tale udateret. Flygtningeadministrationens arkiv 1846 pk. 131. Se ovenfor.

²³ *Flygtninge i Danmark 1945-1949*, s. 175; Bilag 4, s. 305ff.

hvor det første altså skulle løses af flygtningene selv, skulle det sidstnævnte varetages af danske aktører.²⁴

Overordnet set var der altså fra begyndelsen ingen dansk omsindelses- eller undervisningsstrategi for de tyske flygtninge i de første måneder efter befrielsen. Kjærbøls egne taler, såvel som det øvrige kilde-materiale, viser åbenlyst, at undervisning og en eventuel demokratisk „genopdragelse“ af de tyske flygtninge helt frem til omkring oktober 1945 de facto ikke blev set som de danske myndigheders problem, til trods for at disse var blevet gjort opmærksom på det helt fra begyndelsen.

Havde de danske myndigheder kunnet eksportere problemerne tilbage til Tyskland og overlade afnazificeringen til de allierede, havde man gjort det. Udviklingen blev anderledes end forventet, og de danske myndigheder blev nødt til at ændre den udstukne kurs.

Kemisk rensset for nazistisk propaganda

Indstillet af den danske Flygtningeinspektør afholdt den 22. februar 1945. Henrik Havreheds Arkiv pk. 32, „Materiale vedr. disputats“.

Mindst 40 % af Flygtningene er Børn i den skolepligtige Alder, og paa deres Undervisning og Opdragelse skal der ogsaa tages fat. I den nærmeste Fremtid ventes der fremstillet tyske Skolebøger, som er kemisk rensset for Nazi-propaganda, og naar de er ankommet, etableres der en Skoleundervisning af Børnene.²⁵

Sådan lød det i Aarhus, hvor socialdirektør Orla Jensen berettede om forholdene for byens tyske flygtninge.²⁶

Oprettelsen af Flygtningeadministrationen i begyndelsen af september 1945 blev utvivlsomt et vendepunkt for undervisning og oplysning blandt de tyske flygtninge. På et møde i februar 1946 orienterede føromtalt lektor Matthiesen om det hidtidige undervisningsarbejde blandt flygtningebørnene i alderen 6-14 år og understregede, at de store vanskeligheder, som stadig prægede undervisningsarbejdet, især skyldtes, at arbejdet var kommet så sent i gang. „Først da det blev klart, at dette [dvs. hjemsendelse] var udelukket begyndte man [fra dansk side] at interessere sig for Undervisningsproblemet“, fortalte han.²⁷

²⁴ Referat fra internt møde med de danske Flygtningeinspektører afholdt 22. februar 1945. Henrik Havreheds Arkiv pk. 32, „Materiale vedr. disputats“.

²⁵ *Foreløbig Løsning paa Flygtninge-Problemet i Demokraten*, Aarhus 11. oktober 1945.

²⁶ Andelen af børn blandt flygtningene i Aarhus var åbenbart højere end i det øvrige land, eller også havde socialdirektøren fået galt fat i tallene.

²⁷ Referat fra internt møde med de danske Flygtningeinspektører afholdt 22. februar 1945. Henrik Havreheds Arkiv pk. 32, Materiale vedr. disputats. Matthiesens udsagn bekræftes af en beretning skrevet af en af undervisningsin-

På det omtalte møde i Studenterforeningen i efteråret 1945 redegjorde Kjærboel selv for planerne på undervisnings- og oplysningsområdet i de tyske flygtningelejre. Således ville området komme til at stå under dansk ledelse og kontrol og skulle baseres på et demokratisk, men politisk neutralt grundlag og som sit mål have fjernelsen af enhver form for nazistisk og militaristisk indflydelse i lejrene.²⁸ Endnu i efteråret 1945 udtrykte Kjærboel sine forbehold i forhold til, hvorvidt dette kunne nås fuldt ud. Han fremhævede:

vi vil ved Tilrettelæggelsen af Arbejdet stile kraftigt mod dette Maal. Naar jeg siger „kraftigt“ mener jeg, at vi vil sikre os antinazistiske Lærerkraefter og Lærebøger, men ikke at vi vil fare haardt frem med Propaganda mod Nazismen og en Forherligelse af Demokratiet. Man maa gaa frem med Varsomhed for, at ikke Flygtningene, der for Størstedelen er ganske utrænede med selvstændig Tænkning og staar fremmede overfor de Idealer, der for os er medfødte, skal reagere imod vore Bestræbelser og opfatte dem som Goebelsk Propaganda.²⁹

Undervisningen skulle være demokratisk, hed det sig, men samtidig ville Kjærboel undgå politisk agitation i lejrene, vel først og fremmest kommunistisk. Når Kjærboel talte om demokrati, skal det forstås i bredeste forstand, dvs. lighed for loven, ytringsfrihed og retssikkerhed. Udtalelsen er endvidere interessant med understregningen af, at Flygtningeadministrationens tilgang til afnazificeringen skulle være „blød“ ud fra devisen, at en hårdere tilgang sandsynligvis blot ville vise sig kontraproduktiv. Af talen ses også den gennemgående vurdering af flygtningenes generelle intellektuelle niveau, nemlig at de tyskere, der var kommet til Danmark med flygtningestrømmen, fortrinsvis var bønder uden boglig uddannelse.

Samme iagttagelse finder man hos tidligere omtalte Claus Moldt, der omkring årsskiftet 1945-46 i sin artikel „Skolen og Flygtningene“ trykt i *Og Hverdagen skiftede...* (1946) skrev:

spektørerne og i lettere forkortet version optrykt i Hvidbogen s. 178-180, hvor det netop berettes, at de første måneder af 1946 var præget af startvanskeligheder, hvorefter roligere måneder fulgte.

²⁸ Kjærboel tale udateret. Flygtningeadministrationens arkiv 1846 pk. 131. Se ovenfor.

²⁹ Kjærboel tale udateret. Flygtningeadministrationens arkiv 1846 pk. 131. Se ovenfor.

Det faguddannede Lærerpersonele blandt de tyske Flygtninge var faatalligt, og naturligt nok var det fortrinsvis kun gamle Lærere, der var i Lejrene, men heller ikke Lærerinder var der mange af. I det hele taget er Intelligensen faatalligt repræsenteret. Højest sandsynligt har dens Forbindelser, især politiske været saa gode, at de har haft Mulighed for at bringe sig i Sikkerhed, inden den store Flygtningestrøm satte ind.³⁰

En endnu mere direkte vurdering af de tyske flygtninge og deres kundskaber eller mangel på samme finder vi i et foredrag holdt i 1946 af Niels Rickelt, der selv var født i Berlin. Han var kommunist, men kom til Danmark som tolk for værnemagten, hvor han udførte vigtige kurer- og transportopgaver for den kommunistiske partigruppe og bl.a. spredte det illegale blad *Deutsche Nachrichten*. Senere blev han tilknyttet Flygtningeadministrationen som bibliotekar og også flygtningeavisen *Deutsche Nachrichten*, som nu var en avis for de tyske flygtninge.³¹ I foredraget stillede Rickelt sig selv og tilhørerne spørgsmålet:

Men hvad er det for et Menneskemateriale, man (de danske myndigheder) har med at gøre? Det er afgørende for de Metoder, der skal anvendes. Behandlingen af de tyske flygtninge er ikke et humanitært, men et politisk Spørgsmaal, men misforstaas Gang på Gang først og fremmest af Folk, der hverken har Kendskab til Flygtningene og Flygtningelejre eller det tyske Folks politiske Situation. Der skal gøres opmærksom paa, at vi i Danmark ikke har at gøre med 200.000 Gennemsnitstyskere, men med en tysk Befolkning, der levede i Østprøjsen og Østpommern, og hvis kulturelle og sociale Udvikling staar langt tilbage for den øvrige tyske. Dette betyder ogsaa større Umodenhed politisk set.³²

Rickelt kunne også oplyse, at af den østprøjsiske og østpommerske befolkning, der udgjorde hovedparten af flygtningene, havde over 50 % stemt nazistisk ved det sidste nogenlunde frie tyske valg i 1933.³³

³⁰ Moldt: „Skolen og Flygtningene“, i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 161.

³¹ Kirchhoff, Lauridsen og Trommer, *Gads Leksikon. Hvem var hvem 1940-45*. København 2005, s. 304.

³² Foredrag holdt af Niels Rickelt i 1946, Henrik Havreheds arkiv, pk 7. Rigsarkivet.

³³ Foredrag holdt af Niels Rickelt i 1946, Henrik Havreheds arkiv, pk 7. Rigsarkivet. Se også Flygtninge i Danmark s. 173.

Med andre ord blev opgaven med undervisning og oplysning vanskeliggjort af, at der var tale om en uddannelsesmæssig svag befolkningsgruppe og samtidig en gruppe, der altså ifølge Rickelt havde været og var mere inficeret af nazismen end de fleste andre tyskere.

Når det kom til undervisningsområdet, skrev Claus Moldt:

staar Børnene langt under de danske paa tilsvarende Klassetrin [...] det kan ikke undre, at disse østprøjsiske Børns Kundskaber er smaa. Under Krigen har deres Undervisning været ujævn eller helt standset, i flere Maaneder har de været paa Flugt og saa i en Flygtningelejr. Det er ikke mærkeligt, at det er en uegal Flok. Man kan dog finde vel underviste Børn, ogsaa Børn, hvis Undervisning ikke har været alt for udpræget nazistisk. Men hos mange har nazistiske Floskler udgjort Hovedmassen, mens de rent undervisningsmæssigt set har været forsømt.³⁴

Skoleundervisning i Nazi-Tyskland

Skoleundervisningen i Hitlers Tyskland skulle først og fremmest danne eleverne i overensstemmelse med naziregimets nationalistiske, antidemokratiske, antisemitiske og racistiske anskuelser. I centrum af Hitlers og hele den nazistiske apokalyptiske kosmologi var kampen for overlevelse. Denne kamp forudsatte den stærkes sejr og retfærdiggjorde de facto også udsejttelsen af den svage, der ellers ville fordærve den stærke. Derfor måtte skoleundervisningen også hylde det tyske herrefolks racemæssige overlegenhed i form af styrke. I de nazistiske lærebøger fremstilledes krigen derfor som et renselsesritual til lutring af den racemæssige kvalitet, som skulle sikre herrefolkets fortsatte eksistens og renhed. Kampen for overlevelse var hovedkilden til menneskehedens fremskridt, og meningen med undervisningen var at sikre, at individet kunne klare sig i denne konkurrence.³⁵

Efter sin magtovertagelse i 1933 krævede Hitler mere historieundervisning og andre fag, der kunne understøtte ideen om „tyskhed“. Undervisningen i historie handlede eksempelvis ikke blot om historiske personligheder, men om *tyske* personligheder, og undervisningens overordnede formål var at fremme elevernes fornemmelse for tyskhed. De nazistiske lærebøger i historie udtrykte ifølge historikeren Gilmer W. Blackburn den holdning, at der måtte handles og handles snart for at sikre det tyske folks overlevelse, og det krævede død og

³⁴ Moldt: „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 162.

³⁵ Gilmer W. Blackburn: *Education in the Third Reich. Race and History in Nazi Textbooks*, New York 1985, s. 35.

opofrelse. Dertil kom forestillingen om tyskerne som herrefolket, og i denne forestilling var Hitler *Føreren*, der med sin jernvilje skulle frelse Tyskland og den germanske race eller nation fra degeneration og undergang.

For Hitler selv var historikernes traditionelle optagethed af fakta, årstal og navne en misforståelse, historiens brede og klare linjer var for ham langt vigtigere.³⁶ Manglende interesse for eller fravær af fakta betød, at de nazistiske ideologer havde let ved at manipulere historien og understrege, at den tyske befolkning levede i den største af alle tider, og at netop Hitler ville genrejse Tyskland. Ved at udvælge de mest passende kapitler af tysk historie var det muligt at konstruere en ny historiefortælling om det tyske folk, hvor Hitlers forestillinger om det nazistiske tusindårsrige og herrefolkets dominans fremstod som historiens apoteose eller højeste udviklingstrin. Historieundervisningen kom derfor til at spille en meget vigtig rolle i den nazistiske indoktrinering, for her kunne fortællingen om tyskerne som det overlegne herrefolk formidles til de unge og yngste tyskere.

Det var imidlertid ikke kun historieundervisningen, der var inficeret af den nazistiske ideologi. Det gjaldt også umiddelbart upolitiske fag som regning. I de nazistiske regnetimer regnede de tyske skolebørn eksempelvis på de tyske tab i forbindelse med krigsskadeserstatningerne efter 1. Verdenskrig, f.eks. hvor store landarealer der var gået tabt i forbindelse med den tyske afståelse af de oversøiske kolonier, eller de tyske tab i forbindelse med kulleverancerne til *ffjendtlige* (feindliche) *nationer*, som der står. På den måde blev selv en simpel regnebog også et ideologisk instrument i hænderne på nazisterne. Børnene lærte at regne samtidig med, at de lærte om de uretfærdigheder, omverdenen havde begået mod Tyskland.³⁷

Dette bemærkede førortalte Claus Moldt også: „Lige fra ABC'en kan man finde [nazistisk] propaganda, der som en Surdejg har vidst at trænge ind overalt. Baade Stof og Behandlingsmaade har tydeligt til Formaal at indstille den opvoksende Slægt paa hensynløs Indsats i National-Socialismen“.³⁸ Det kunne f.eks. dreje sig om *Fähnlein Fibel*, som

³⁶ Blackburn: *Education in the Third Reich. Race and History in Nazi Textbooks*, s. 36.

³⁷ Se eksempelvis Herbert Küttings artikel „Ideologie des Nationalsozialismus im Bildungssystem am Beispiel der Mathematik“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Didaktik der Mathematik* fra 2012, der rummer en række eksempler på, hvordan også regning og matematik kunne tages i anvendelse af den nazistiske propagandamaskine. Artiklen findes her: <https://ojs.didaktik-der-mathematik.de/index.php/mgdm/article/view/258/256>.

³⁸ Moldt: „Skolen og Flygtningene“, i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 162.

var en stærkt nazistisk influeret ABC med masser af illustrationer af hagekors, børn i Hitlerjugend-uniformer, flag etc.³⁹

Ud over skolebøgerne gjaldt det også for børne- og ungdomsbøger, at den nationalsocialistiske propaganda stak sit hoved frem. Det kunne være i form af små billeder fra cigaretpakker, som børn kunne klæbe ind i samlemapper, hvor historien om Føreren og Det Tredje Rige fortaltes i rosende vendinger.⁴⁰ Eller det kunne være stærkt antisemitiske og racistiske børnebøger som f.eks. *Der Giftpilz* udgivet på Der Stürmer Verlag i 1938. Bogen lader selv ikke de mindste i tvivl om, at jøderne var en bande pengegriske forbrydere, der lod den „sande“ tyske befolkning arbejde for sig.⁴¹ Dette er blot to eksempler blandt mange, som sammen med de tyske skolebøger kom til at præge de yngste tyskere.

Det var dog først fra 1939, at nazisterne tog den fulde kontrol med de tyske lærebøger, som indtil da havde været influeret af Weimarrepublikkens mere liberalt-borgerlige tankegods. Udviklingen i Nazi-Tyskland understreger dog med al tydelighed, at skoleundervisningen var et farligt instrument i hænderne på et totalitært og militaristisk regime og et af midlerne til virkeliggørelse af Førerens visioner.⁴²

Demokrati bag pigtråd

De største af Børnene er opdraget i Hitler-Jugend og er indpodet de nazistiske Læresætninger. Her er det Danmarks Pligt at sætte ind på at skabe en Udrensings- og Omsindelsesproces, som kan være svær nok at praktisere under de givne Forhold. Det kan jo være svært bag Pigtraad at bibringe Ungdommens Opfattelse af Demokratiets væsen, som er Frihed.⁴³

Ordene kom fra politikommissær Victor Nielsen, der var øverste leder af flygtningelejrene i Aalborg, og han rettede dermed søgelyset mod det indbyggede paradoks i den danske undervisningsstrategi, for ganske vist var Danmark et demokrati, men hvor demokratisk var det reelt indstillet over for de ubudne gæster fra den tidligere besættelsesmagt?

³⁹ *Fähnlein Fibel*. Tysk ABC udgivet i 1935.

⁴⁰ Et eksempel på dette kunne være *Kampf um's dritte Reich* fra 1933 udgivet af Cigaretten-Bilderdienst, Altona Bahrenfeld.

⁴¹ Ernst Siemer: *Der Giftpilz*, Nürnberg 1938.

⁴² Gilmer W. Blackburn: *Education in the Third Reich. Race and History in Nazi Textbooks*, 1985, s. 35.

⁴³ „13.000 Flygtninge ved Aalborg faar Undervisning“, i *Aalborg Stiftstidende*, 7. august 1946.

Således var de tyske flygtninge i Danmark interneret bag pigtråd, og denne internering varede for nogle af flygtningenes vedkommende op mod 3½ år.

I den danske undervisnings- og oplysningsstrategi lå det som allerede nævnt fast, at man ville gå „blødt“ til værks og ikke fare frem med demokratisk propaganda, der kunne ende med at give bagslag. Men hvordan så Kjærbøl selv på det paradoks, at man fra dansk side på den ene side holdt mennesker interneret på ubestemt tid og på den anden side hyldede de demokratiske principper?

I et radioforedrag, sandsynligvis fra 1946, understregede Kjærbøl, at han var opmærksom på, at selvom der ikke var nogen rysten på hånden i den danske politik og strategi over for de tyske flygtninge, så var der alligevel nogle spilleregler, som en demokratisk nation måtte overholde „med alle de mangeartede Krav, som en saadan stiller, saafremt den skal opfylde de Mindstekrav, som dansk, demokratisk Tankesæt opstiller“.44 De to ord *dansk* og *demokratisk* understreger sagens nationale perspektiv, samt at man ikke opfattede nationen som værende i en slags undtagelsestilstand, hvor de demokratiske spilleregler var sat ud af kraft – heller ikke i forhold til de tyske flygtninge. Desuden kan man bl.a. i Kjærbøls taler se, at *demokrati* i hans udlægning var noget, en nation først skulle gøre sig fortjent til, og de tyske flygtninge var en sådan prøvesten.

Mennesker, der er kommet hertil imod vor Vilje og som det ikke kunne ventes af os, at vi skulde nære venlige Følelser overfor. Men vil man kalde sig Demokrat og derfor human Stat, var det ganske klart, at vi af Hensyn – ikke saa meget til Flygtningene, men til os selv og til Fremtidens Dom, maatte tage den os paatvungne Opgave op til Løsning,45 [...] men vi har nu en Gang Flygtningene inden for vore Grænser, og vi kan ikke tage det Ansvar paa os, at de – med Fare for vor egen Sundhed – nedbrydes i helbredsmæssig Henseende som Følge af utilstrækkelig Ernæring. Den slags Metoder vi fordømte Tyskerne for.46

Af talen fornemmes det tydeligt, hvordan chefen for Flygtningeadministrationen måtte balancere på en knivsæg, når han henvendte sig til

44 Kjærbøl-tale 1946. Flygtningeadministrationens arkiv 1846 pk. 131. Se ovenfor.

45 Manuskript dateret 29. september 1945, s. 9. Johannes Kjærbøls Arkiv 6809 pk. 7.

46 Manuskript dateret 29. september 1945, s. 21. Johannes Kjærbøls Arkiv 6809 pk. 7.

den danske befolkning. Tidens stemning gjorde det umuligt at sige noget positivt om tyskere, men alligevel var det Kjærbøls budskab, at danskerne skulle løse opgaven på human og demokratisk vis.

Denne linje understregede han på ny i et radioforedrag dateret 11. december 1945, og den bliver ganske tydelig, da han berører uddannelsessituationen blandt de tyske flygtninge:

Saa vel Undervisnings- som Oplysningsarbejdet besværliggøres derved, at vi danske har Vanskelighed ved at sætte os ind i den tyske Psykologi. Det har imidlertid stadig staaet os klart, at vi havde en moralsk Pligt til at iværksætte et saadant Undervisnings- og Oplysningsarbejde baseret paa et demokratisk, men politisk neutralt Grundlag. Efter fem Aars nazistisk Besættelse har vi alle som Maal at fjerne enhver Form for nazistisk [tankegods].⁴⁷

Når det gjaldt indsatsen på undervisnings- og oplysningsområdet i de tyske flygtningelejre, redegjorde Kjærbøl på et pressemøde afholdt den 5. marts 1946 for, at de foranstaltninger, der blev iværksat i lejrene, havde et dobbelt formål på dette særlige område, nemlig at bringe flygtningene ud af den uvirksomhed og apati, som også beskæftigelsen skulle hjælpe med til at fjerne, men netop også, at man fra dansk side havde en moralsk forpligtelse til at sætte ind imod den nazistiske og militaristiske indflydelse. Til gengæld var Kjærbøl mindre optimistisk med hensyn til resultaterne, når han udtalte, at dette ville blive en opgave, hvor det ville blive vanskeligt at opnå gode resultater.⁴⁸

En tilsvarende præcisering af den danske tankegang vedrørende flygtningene finder vi hos højskoleforstander Poul Hansen, der var leder af Flygtningeadministrationens oplysningsvirksomhed. Ifølge et memorandum fra januar 1946 bestod den fornemste opgave med Hansens ord i

at modvirke den almindelige Sløvhed, der ofte findes i Lejrene som en naturlig Følge af Indespærringen under for det meste trange Vilkaar, og den Udsigtsløshed, som foreløbig maa danne Grundtonen i Flygtningenes Tilværelse. I samme Grad som en saadan Sløvhed tager Overhaand, vil den nødvendige Hygiejne afslappes og Faren for Epidemier, der også kan ramme den dan-

⁴⁷ Det sidste ord mangler, men det er sandsynligvis „tankegods“ eller et tilsvarende ord, der skulle have stået. Tale til radioforedrag holdt af Johannes Kjærbøl den 11. december 1945. Johannes Kjærbøls Arkiv 6809 pk. 7. Manuskriptet mangler desværre enkelte sider.

⁴⁸ Tale holdt af Johannes Kjærbøl 5. marts 1946. Flygtningeadministrationens arkiv 1846 pk. 131.

ske Befolkning, tage til. For det andet at medvirke til, at Flygtningene erkender Nazismens sande Væsen og indstiller sig paa det demokratiske Europa, som de for Fremtiden skal leve i.⁴⁹

Om flygtningenes omskoling og de forsøg, der blev gjort for at styrke eller vække en demokratisk tankegang blandt børn og voksne, skrev Claus Moldt i foråret 1946, at børnenes skolegang skulle være demokratisk præget; hvilket ifølge ham måtte være en selvfølge i Junigrundlovens og friskolens land.⁵⁰

I løbet af 1946 oprettede Flygtningeadministrationen således en række komiteer fordelt over hele landet, hvis opgave var at tilrettelægge og føre tilsyn med det kulturelle arbejde inden for lejrene samt over for offentligheden at stå som garant for, at arbejdet lå på linje med demokratisk livsopfattelse.⁵¹

De danske intentioner var i hvert fald ikke til at tage fejl af, og alt tyder på, at de danske myndigheder og herunder Flygtningeadministrationen følte, at det var nødvendigt at se stort på det iboende paradoks, at det drejede sig om *demokrati bag pigtråd*, og måske netop derfor valgte de danske myndigheder sikkert klogeligt en forsigtig strategi, da en for bombastisk propaganda hurtigt ville stille de danske demokratiske principper i et grelt lys.

Når dette er sagt, er det værd at hæfte sig ved, at Flygtningeadministrationen med Kjærbøl i spidsen jævnligt mindede både befolkningen og sig selv om, at en demokratisk nation havde nogle spilleregler at følge, også selvom de tyske flygtninge ikke var populære. Interneringen synes imidlertid at have været en urokkelig præmis, ikke mindst i begyndelsen, hvorfor overvejelser om det performative demokratiske paradoks, som man kunne kalde det, heller ikke spillede nogen rolle i den samtidige diskussion.

Undervisning, men ikke i dansk

Livet som tysk flygtning i en flygtningelejr i Danmark var – som i så mange andre flygtningelejre før og siden – fuldt af ventetid og for-

⁴⁹ Memorandum vedr. oplysningsarbejdet i de tyske flygtningelejre 16. januar 1946. Materiale vedr. disputats, pk.32 Rigsarkivet.

⁵⁰ Moldt: „Skolen og Flygtningene,“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 158.

⁵¹ Memorandum vedr. oplysningsarbejdet i de tyske flygtningelejre 16. januar 1946. Henrik Havreheds Arkiv pk. 32, Materiale vedr. disputats, pk.32, Rigsarkivet. I den afsluttende rapport *Geschichte des Oxbölsagers 1945-48* (1948) understreges dette også: „die unter Ausschaltung nazistischer Ideen und Tendenzen den Unterricht mit wahrhaft demokratischen Gedankengut erfüllen sollen.“, s. 87.

Fig. 2: Undervisning i en pigeklasse i Aalborg Øst II i september 1947. På dette tidspunkt havde Flygtningeadministrationen og den lokale ledelse i Aalborg fået styr på skoleundervisningen, og nye undervisningsmaterialer var blevet tilvejebragt. Fotoet blev taget i forbindelse med chefen for Flygtningeadministrationen Johannes Kjærbo's besøg i flygtningelejrene i Aalborg, og pigerne er derfor måske ekstra artige og pæne i tøjet. Fotoet stammer fra leder af Aalborg-lejrene kontorchef Carl Aage Tarps fotoalbum (Vardemuseerne).

spildte muligheder, men i lejravisen *Deutsche Nachrichten* fra januar 1947 fortaltes også en anden historie, nemlig at der i de store lejre som f.eks. Oksbøllejren var gode muligheder for at uddanne sig. Således kunne man i artiklen læse, hvordan skolerne havde udviklet sig og nu var på niveau med tyske skoler og til tider var dem overlegne. Det var lykkedes at skaffe lærere nok, om end det kneb lidt med overskoler (gymnasierne), fordi lærerne var begyndt at vende hjem til Tyskland. Manglen på anvendelige undervisningsmaterialer var ligeledes overvundet. Derfor måtte tiden og ikke mindst skoletiden i Oksbøl ikke bare opfattes som et ufrugtbart intermezzo, men som en forberedelsestid til det forestående arbejde i et nyt Tyskland.⁵² Skildringen er yderst positiv og har utvivlsomt glædet de danske myndigheder, men vurderingen af flygtningeskolernes niveau er nok lidt for rosenrød.

Undervisningen skulle varetages af flygtningene selv, og derfor blev der fra begyndelsen af oktober 1945 udsendt spørgeskemaer til alle lejrledere for at få overblik over, hvor mange lærere der reelt stod til

⁵² „Entwicklung des Schulwesens in Oksböl...“, i *Deutsche Nachrichten*, nr. 4, 27. januar 1947, s. 6.

rådighed i lejrene.⁵³ Resultatet var i første omgang ca. 1.500 egnede lærere blandt flygtningene til at undervise ca. 45.000 børn i skolealderen, dvs. 30 elever pr. lærer.⁵⁴ Noget tyder på, at det lykkedes at skaffe flere lærere blandt flygtningene, i hvert fald rettede Warncke i sin afrapportering i *Flygtningeadministrationens Hvidbog* fra 1950 antallet fra 1.500 til 2.000 lærere til 50.000 elever, dvs. 25 elever pr. lærer. Alene i Oksbøllejren fik man uddannet 250 hjælpelærere og nåede op på 400 lærere i alt.⁵⁵

Når det kom til undervisningen, stillede det sig ifølge Kjærbøl lettest med børnene, fordi det var nemmere at undgå politiske emner, når undervisning og lærebøger holdt sig til det mest elementære stof som regning, læsning og sang. Først skulle nye undervisningsmaterialer dog fremstilles, og et mødereferat fra efteråret 1945 kan illustrere, hvor langt Flygtningeadministrationen var kommet i processen. Kjærbøl opsummerede, at en sangbog med 50 tyske viser og en tysk ABC, et regnehæfte og tre læsehæfter for tre aldersklasser var under trykning, og at der arbejdedes på tilrettelæggelsen af en historiebog omfattende tiden 1789-1945 samt en elementær geografibog omfattende alle verdensdele. Han tilføjede:

Med disse Bøger skulle man formentlig kunne undgaa den Kalamitet som for Øjeblikket er til Skade hos mange velmenende tyske Lærere. De er i og for sig ikke Nazister, men de har nu undervist 13 Aar på Grundlag af nazistiske Bøger og befinder sig nu i en dansk Flygtningelejr, hvor de mangler de nødvendige Bøger, og derfor er nødt til at fortælle Børnene det, de kan huske, hvilket desværre indskrænker sig til den Viden, de har erhvervet gennem tyske Lærebøger.⁵⁶

I den første tid havde undervisningen i de små lejre, hvor man savnede lokaler, kun været af ringe omfang. Tit kunne der ikke gives mere end et par timer dagligt til de store børn og endnu mindre til de små.

⁵³ Warncke. Tidligt manuskriptudkast til Flygtningeadministrationens Hvidbog. „Diverse sager. Oplysningsvirksomheden. Flygtningeadministrationens Arkiv 1846“. Rigsarkivet.

⁵⁴ Referat fra internt møde med de danske Flygtningeinspektører afholdt 22. februar 1945. Henrik Havreheds Arkiv pk. 32, „Materiale vedr. Disputats“.

⁵⁵ Oplysningen stammer fra: „Entwicklung des Schulwesens in Oksböl...“ i *Deutsche Nachrichten*, nr. 4, 27. januar 1947, s. 6.

⁵⁶ Tale (udateret) holdt af Johannes Kjærbøl omkring september-oktober 1945. De tyske flygtnings fordeling, herkomst, antal m.m. pk 131, Flygtningeadministrationens Arkiv 1846. Rigsarkivet. Se også tale holdt af Johannes Kjærbøl 5. marts 1946. Henrik Havreheds Arkiv pk. 29, Materiale vedr. disputats.

Mange år senere, i 1982, fortalte føromtalte Claus Moldt, der – inden han blev leder af undervisningen i Kløvermarkslejren – var lærer på Holsteingades Skole på Østerbro, at han umiddelbart efter befrielsen arbejdede på at give de tyske flygtningebørn lidt undervisning, og at der i skolens sløjdløkal blev indrettet en skolestue med taburetter. Det blev ikke til mange undervisningstimer, men de, det blev til, skabte en god afveksling for børnene. Han fortalte også, at han havde forsøgt sig med at lave lidt underholdning, men det gik ikke godt. Moldt fortalte, at eleverne ikke kunne meget, og at de heller ikke rigtig var indstillede på at lære noget. Det skulle helst være lidt alvorligt, hvis flygtningene skulle være med, men de ville eksempelvis gerne høre et godt gammeldags digt læst op, så det blev også arrangeret. Det letkøbte ville de ikke være med til, huskede han mange år senere.⁵⁷

Efterhånden som flygtningene samledes i større lejre, hvor der kunne stilles et tilstrækkeligt antal lokaler til rådighed, blev timetallet udvidet betydeligt. Fra 12-15 timer til 18-20 timer, 24 og helt op til 30 timer ugentligt berettede Christian Warncke i sin rapport til *Flygtningeadministrationens Hvidbog*.⁵⁸ I en samtidig beretning fra en undervisningsinspektør oplyses det, at der i begyndelsen mange steder måtte arbejdes med et alt for stort antal elever i klasserne, for at børnene kunne få et nogenlunde rimeligt antal undervisningstimer.⁵⁹

Der eksisterer nogle øjeblikksbilleder af undervisningen fra Skovbylejren pr. Kassepose på det nord-vestlige Fyn, hvor 150 tyske flygtningebørn i slutningen af 1946 blev bedt om at skrive stile, bl.a. med indtryk fra lejlivet. I sin stil nævner den 12-årige Josef R., at: „Undervisningen begynder kl. 8.30. Danskerne forsyner os med hæfter, blyanter, viskelæder, penneskafter, blæk, farveblyanter og kridt. Vi bliver undervist i tysk, regning, biologi, geografi, geometri, sang og engelsk“. Han suppleres af den 12-årige Rosmarie A.: „Vi får undervisning i alle fag, for at vi kan fortsætte i en højere skole i Tyskland. Undervisningen varer fra 8.30 til kl. 12.00, og desuden er der sport og gymnastik om eftermiddagen“. Og Alfred T. skrev: „Alle unge under 18 år, som ikke går i skole, skal følge ungdomsskolen, hvor de lærer tysk, regning og sløjd“.⁶⁰ Beretningerne antyder, at undervisningen i Skovbylejren i efteråret

⁵⁷ Interview med Claus Moldt foretaget af Henrik Havrehed optaget 16. november 1982. Henrik Havreheds Arkiv, Rigsarkivet.

⁵⁸ *Flygtninge i Danmark 1945-49*, s. 175.

⁵⁹ *Flygtninge i Danmark 1945-49*, s. 178. En undervisningsinspektørs beretning i forkortet udgave. Oplysningen findes også hos Warncke Tidligt manuskriptudkast til Flygtningeadministrationens Hvidbog. „Diverse sager. Oplysningsvirksomheden. Flygtningeadministrationens Arkiv 1846“. Rigsarkivet.

⁶⁰ Citeret efter Kurt Jonas: „Tyske stile“ i *Siden Saxo*, nr. 1, 5. årg. 1988, s. 30f. Citaterne er oversat af Kurt Jonas.

1946 var ganske velorganiseret og med undervisning i ganske mange fag, til trods for at Skovbylejren blot var en lille lejr med omkring 800 beboere.⁶¹ Det er naturligvis altid svært at vurdere, i hvilken grad børnene idealiserede virkeligheden i deres stile, men stilene er fyldt med mange konkrete detaljer, der øger troværdigheden.

Et andet stort problem i forbindelse med undervisningen af de tyske flygtninge bestod i, at der ikke var læreruddannede nok i lejrene, og derfor måtte der suppleres med ingeniører, handelsfolk, kontorassistenter, læger og lignende,⁶² men som Claus Moldt skrev:

Og – selvom man paa Standens Vegne ikke gerne indrømmer det – disse Hjælpelærere er ofte de bedste. De tager fat paa Opgaven med ærlig Vilje og frisk Mod. Deres Kundskaber er smaa, men hjælper Naturen dem med visse Anlæg, opnaar de ofte store Resultater.⁶³

Warncke lå helt på linje med Moldt og skrev i sit manuskriptudkast til *Flygtningeadministrationens Hvidbog*, at de hjælper lærere, som blev uddannet i lejrene trods pædagogiske mangler var at foretrække frem for ideologisk ensrettede unge lærere.⁶⁴

De fag, der først og fremmest skulle undervises i blandt flygtningene, var regning, tysk, religion, geografi, biologi, gymnastik og sang. Derimod måtte der absolut ikke undervises i dansk, som der står bl.a. i Flygtningeadministrationens egen rapport.⁶⁵ Når de danske myndigheder stædigt holdt fast i dette princip, skyldtes det, at myndighederne under ingen omstændigheder ønskede, at flygtningene skulle integre sig i det danske samfund. Af samme grund kan man 70 år senere møde tidligere tyske flygtninge, der har opholdt sig i Danmark i flere år uden at kunne ét ord dansk.

I sin beretning om forholdene blandt skolebørnene skrev Claus Moldt, at den nazistiske propaganda var sivet så langt ned som til børnehaven, og som Kjærboel anså også Moldt ungdomsårene mellem 14-

⁶¹ I Skovbylejren pr. Kassepose opholdt der sig ved opgørelsen pr. 1. januar 1946 843 flygtninge, og i efteråret 1946 har der sandsynligvis også været omkring 800 flygtninge. Jf. Statens Civile Luftværns Opgørelse pr. 1. januar 1946.

⁶² Se også Moldt: „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 161.

⁶³ Moldt: „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 161.

⁶⁴ Warncke: Tidligt manuskriptudkast til Flygtningeadministrationens Hvidbog. „Diverse sager. Oplysningsvirksomheden. Flygtningeadministrationens Arkiv 1846.“ Rigsarkivet.

⁶⁵ *Flygtninge i Danmark 1945-49*, 1950, s. 169.

20 år for at være de mest problematiske i forbindelse med undervisningen, fordi næsten alle med begejstring var gået ind i den politiske ungdomsbevægelse, hvor de havde modtaget stærk nazistisk prægning. De kendte kun det nazistiske samfund og havde måske heller ikke følt nogen trang til at danne sig deres egen mening. Men som Claus Moldt fortrøstningsfuldt skrev:

har Krigens Gang vakt Tvivl hos dem [ungdommen], vil det psykologisk rigtige Øjeblik være inde til at sætte ind med en Paavirkning, der kan give disse unge et nyt Grundlag for deres Tilværelse.⁶⁶

Nazistiske lærere

”Vi vil [ikke] fare haardt frem med Propaganda mod Nazismen og en forherligelse af Demokratiet“ lød udmeldingen fra Kjærbøl. Denne tilgang til nazismen er interessant i forhold til den danske strategi på undervisningsområdet i flygtningelejrene. Således fastslog det reviderede lejrreglement fra november 1945, at flygtingene selv skulle forestå undervisningen, og det gav naturligt nok anledning til betænkeligheder om lærernes politiske fortid. Men i det hele taget var problemerne på undervisningsområdet i flygtningelejrene til at få øje på ved årsskiftet 1945-46, fordi der var mangel på det meste lige fra kvalificerede lærere og brugbart undervisningsmateriale og til egnede lokaler, ligesom ingen havde overblik over, hvor mange af lærerne der i virkeligheden var overbeviste nazister eller nazisympatisører. Flertallet af lærerne havde jo arbejdet i Hitler-Tyskland, og en hel del af dem var uddannet efter Hitlers magtovertagelse. Betænkelighederne kom til udtryk hos Kjærbøl selv i efteråret 1945:

Det er jo i sig selv en stor Opgave at undervise 66.000 Børn, navnlig naar det er umuligt at benytte de hidtil brugte nazistiske Lærebøger, og naar vi intet Kendskab har til de Lærerkrafter, som Lejrene raader over. Ved hjælp af Politiafdelingen under Flygtningeadministrationen og Politimestrene søger vi nu at udelukke alle overbeviste Nazister fra Lærergerningen.⁶⁷

Ved ansættelse af lærere udspurgte de danske embedsfolk ansøgeren om uddannelse og øvrige kvalifikationer og dernæst, hvorvidt den på-

⁶⁶ Moldt: „Skolen og Flygtingene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 163.

⁶⁷ Tale holdt af Johannes Kjærbøl 5. marts 1946. Henrik Havreheds Arkiv pk. 29, Materiale vedr. disputats.

gældende havde haft tilknytning til politiske organisationer som Nazipartiet (NSDAP) eller Hitler-Jugend. Ud fra samtalen blev der givet en vurdering af vedkommendes oplysninger, f.eks. at han/hun oplyste at være blevet tvunget ind i Nazipartiet, eller at den pågældende havde været tidlig modstander af den nazistiske ideologi og tankegang. På baggrund af svarene vurderede undervisningslederne den pågældendes troværdighed og politiske sindelag. For lærernes vedkommende kunne et medlemskab af Hitler-Jugend eller Bund Deutscher Mädel give anledning til problemer, men hvis ellers den pågældende gjorde et tilfredsstillende indtryk, var det alligevel muligt at komme til at arbejde som lærer i en flygtningelejr.⁶⁸

Med benyttelsen af tyske lærere løstes både et beskæftigelsesmæssigt og et sprogligt problem. Helt uden vanskeligheder var det som sagt ikke, idet lærerne enten var uddannet i eller havde undervist i Nazi-Tyskland.⁶⁹

I forbindelse med ansættelsessamtalerne til lærerstillingerne i flygtningelejerne udarbejdede de danske myndigheder et papir med en lang række testspørgsmål, så det blev muligt at danne sig et indtryk af ansøgerne. Her skulle den tyske ansøger blandt andet svare på: „Hvad kan Skolen gøre for at fremme Demokrati?“ Neden for spørgsmålet var der anført fire svar, der meget fint indrammer den danske undervisningsstrategi: „1. Ved at undervise i Samfundskundskab om Regeringsformer, Demokrati, Parlamentarisme osv.“ „2. Ved Undervisningsmetoden: Aktivisering af Eleverne, Fremelskelse af Initiativet og de skabende Kræfter. Udvikling af den frie Klassesamtale og Fristilen“. „3. Ved at vække Fællesskab- og Ansvarsfølelse for Klasse- og Lejrlivet“. „4. Ved at søge at indskrænke Lærernes ydre Autoritet, Katedervældet. Læreren bør af Børnene betragtes som en Ven og Medarbejder, som ikke selv er ufejlbarlig og skulle være modtagelig over for Kritik“.⁷⁰

De ovenstående fire svar kan i virkeligheden siges at være det danske modtræk mod den autoritære undervisningsform, som havde været karakteristisk for Nazi-Tyskland i årene 1933-45. Ser man nærmere på dem, forekommer de i god overensstemmelse med moderne demokratiske skoleprincipper selv mange år senere.

Afhøringerne gennemførtes med politiets hjælp med støtte fra et

⁶⁸ Kopi af kartotekskort vedr. lærervurdering. Henrik Havreheds Arkiv pk. 5. Rigsarkivet.

⁶⁹ *Flygtninge i Danmark 1945-49*, 1950, s. 168; Moldt: „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 159f.

⁷⁰ „Eksempler paa politiske og historiske Emner, der kan danne Grundlag for Undersøgelse af Lærernes Brugbarhed.“ (Tillæg 1) Udateret, sandsynlig primo 1946. Henrik Havreheds Arkiv pk. 11. Rigsarkivet.

par tyske kriminalfolk med et godt kendskab til alt vedrørende tyske partiforhold. Disse arbejdede sammen med to danske politiassistenter, og derved var det ifølge Christian Warncke muligt at danne sig et nogenlunde korrekt billede af de afhørte læreres fortid. Denne fremgangsmåde gjaldt de store lejre, mens afhøringerne i de mindre lejre, dvs. med under 1.000 beboere, blev foretaget af det lokale politi.⁷¹

Til hjælp for afhøringerne/samtalerne blev der fra dansk side udarbejdet en række politiske og historiske spørgsmål, som mulige læreremner skulle besvare. Der skulle være et stort antal spørgsmål, så de kunne blandes for at sikre, at lærerne, medhjælperne og børnehavelærerinderne ikke efterfølgende kunne videregive spørgsmålene til hinanden. Spørgsmålene, som læreraspiranterne skulle høres i, kunne eksempelvis være: „Hvorfor tillod Hitler ikke fri Meningsdannelse?“, „Hvad mener De om Hitler?“, „Hvad er Krigsforbrydere?“, „Hvad mener De om Jødespørgsmaalet?“, „Findes der Racerenhed?“, „Hvad siger man til Demokratiet i Lejren?“, „Hvorfor må Pressen være fri?“, „Hvordan er Deres Stilling til de demokratiske Partier?“, „Hvad mener De om den nationalsocialistiske Kunstpolitik?“.⁷² Ved at stille spørgsmål på kryds og tværs antog de danske myndigheder det for muligt at indkredse de enkelte læreres syn på nazismen.

Som daglig leder af undervisningen i den store Kløvermarkslejr havde Claus Moldt udfordringerne tæt inde på livet, og i sin beretning, der udkom i begyndelsen af 1946, gav han et interessant indblik i de konkrete overvejelser, de danske myndigheder havde i processen med at sikre, at lærerne ikke var nazister og udøvede nazistisk påvirkning. Han kunne berette, at det ud fra de indsamlede oplysninger alene ikke var muligt at bedømme, hvorvidt lærerne var nazister eller på anden vis belastede af fortiden, fordi størsteparten af lærerne havde været nødt til at melde sig ind i NSDAP, hvis de ville beholde deres job. Det var dog Moldts erfaring, at lærerne fra Østtyskland (Østprøjsen og Pommern) i højere grad end deres kollegaer i andre dele af Tyskland havde kunnet undgå at melde sig ind i partiet, til trods for at nazismen netop i Øst- og Vestprøjsen og Pommern havde stået meget stærkt. Det betød, at ældre lærere ikke altid var blevet tvunget ind partiet, men de

⁷¹ *Flygtninge i Danmark 1945-49*, s. 171. Oplysningen findes også hos Warncke: Tidligt manuskriptudkast til Flygtningeadministrationens Hvidbog. „Diverse sager. Oplysningsvirksomheden. Flygtningeadministrationens Arkiv 1846“. Rigsarkivet.

⁷² „Eksempler paa politiske og historiske Emner, der kan danne Grundlag for Undersøgelse af Lærernes Brugbarhed.“ (Tillæg 1) Udateret, sandsynligvis primo 1946. Henrik Havreheds Arkiv pk. 11. Rigsarkivet.

var oftest udsat for et stærkt pres fra omgivelserne og vidste, at de gode stillinger ikke stod dem åbne, medmindre de meldte sig ind.⁷³

Medlemskab af nazipartiet var altså ikke i sig selv udelukkelsesgrund, men til gengæld så man på, hvornår indmeldelsen havde fundet sted (medlemsnummer), eller om læreraspiranten havde vist tegn på politisk aktivitet eller måske endda havde haft en betroet stilling i partiet. Var dette tilfældet, kunne de ikke bruges som lærere i flygtningelejrene. Et medlemskab kunne naturligvis forties, og derfor var det den danske politik, at det først og fremmest var gennem en samtale, ikke bare om rent personlige forhold, men også om opdragelse, demokrati og nationalisme, at det var muligt at vurdere den enkelte lærer. Samtalerne skulle helst forme sig som diskussioner for at skabe det bedst mulige skøn over vedkommende lærers personlighed, politiske udvikling og nuværende indstilling. Ifølge Moldt krævede sådanne samtaler ikke blot psykologisk indsigt, men også takt, fordi der under samtalerne „ofte blev rørt op i et nationalt saaret Sind, der let stejlede op i Trods“.⁷⁴ En lignende udmelding findes i *Deutsche Nachrichten*, som omtaler, at det kunne komme til heftige ordvekslinger om den tyske fortid; det var dog ikke hensigten at skabe ekspres-demokrater. Den politiske omskoling kunne kun være en begyndelse.⁷⁵

Når det gjaldt de yngste lærere, der kun havde kendt nazismens skole, var mange af dem rystet i deres inderste over, hvad de havde været med til, men de var vanemæssigt bundet til den nazistiske tankegang, som de ubevidst fulgte. De forstod ikke, hvorfor de ikke kunne bruges som lærere. Men skolen var på det punkt nødt til at være intolerant, skrev Claus Moldt.⁷⁶ Anderledes var det, når det drejede sig om de ældre lærere, der havde virket før 1933. Her bestod udfordringerne i, at hvis de pågældende ikke var blevet rystet af nazismens ugeringer, eller hvis de var af den type, der understregede, at de både under kejseren, i Weimartiden og under nationalsocialismen havde været lydige mod myndighederne – „det skal man jo som embedsmand“ – ja, så blev de vurderet uegnede som lærere.⁷⁷

⁷³ Moldt: „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 159f.

⁷⁴ Moldt: „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 160.

⁷⁵ *Entwicklung des Schulwesens in Oksböl...* artikel i lejravisen *Deutsche Nachrichten* nr. 4, 27. januar 1947, s. 6.

⁷⁶ Moldt: „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 160.

⁷⁷ Moldt: „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 160.

Når det gjaldt flygtningelejrenes skolebørn og deres forældre, var der ingen fortilfælde for et politisk omskolingsarbejde, og derfor måtte myndighederne gå langsomt frem. Det skete ifølge lejravisen *Deutsche Nachrichten* ved afholdelse af talrige altid fyldte møder, hvor også skolebørnenes forældre blev inddraget, og hvor der blev talt om den tyske ungdom og den tyske fremtid. Dette arbejde vurderedes i flygtningeavisen som en succes. Der er muligt, at skribenten på *Deutsche Nachrichten* var for ukritisk på dette punkt, men rent fantasteri eller ønsketænkning var det næppe.⁷⁸ Det er således af både Claus Moldts beretning og det øvrige kildemateriale tydeligt, at de danske myndigheder blandt andet ved hjælp af afhøringsstrategier forsøgte at eliminere al nazistisk påvirkning af skoleeleverne og erstatte den med en demokratisk. Udrensningen af nazistiske personer fra den indflydelsesrige lærergerning udgjorde en vigtig del af den danske undervisningsstrategi, men hvor godt det lykkedes, og hvor finmasket nettet reelt var, kan det mange år senere være svært at bedømme præcis.

Demokratiske undervisningsmaterialer

Tyske undervisningsmaterialer var et andet betydeligt problem, fordi de eksisterende som nævnt var gennemført nazistiske og som sådan uanvendelige. Derfor stod de danske myndigheder i begyndelsen på næsten bar bund.

Undervisningsmaterialerne er en vigtig indgang til forståelsen af de danske myndigheders undervisningsstrategi i de tyske flygtningelejre. Skolebøgerne fortæller os om, hvad der fra dansk side blev lagt vægt på i forhold til, hvad skolebørnene skulle lære, og hvordan de skulle lære det, og måske lige så vigtigt, hvad man fra dansk side forsøgte at undgå. I hvilket omfang forholdt undervisningsmaterialerne sig til nazisme og til demokrati? På længere sigt vil en systematisk undersøgelse af samtlige undervisningsmaterialer være påkrævet, men her vil jeg blot skitsere nogle af de mest karakteristiske træk i undervisningsmaterialet ud fra det materiale, som den danske flygtningeadministration lod fremstille til brug i de tyske flygtningelejre, hvor de blev mangfoldiggjort. Bøgerne udgør et mindre, men meget værdifuldt materiale, der i dag fortrinsvis opbevares på Blåvandshuks Lokalhistoriske Arkiv i Oksbøl, Flygtningeadministrationens Arkiv i København og i Danmarks Pædagogiske Universitets bibliotek i Emdrup.

Af en udateret liste fra Undervisningsudvalget fra omkring januar 1946 – udsendt til samtlige undervisningsinspektører og daglige undervisningsledere – er det tydeligt, at der ved årsskiftet 1945-46 mang-

⁷⁸ *Entwicklung des Schulwesens in Oksböl...* i *Deutsche Nachrichten* nr. 4, 27. januar 1947, s. 6.

lede undervisningsmateriale i flygtningelejrene. Det fremgår af listen, at kun den tyske ABC (Fibel) samt sangbøger på dette tidspunkt kunne leveres til alle elever, og at testamenter, katekismer og salmebøger kun ville kunne leveres til hver anden elev. Et atlas ville først kunne leveres til hver anden elev fra 3. klasse og opefter (25.000 eksemplarer af atlas haves). Nye læsehæfter nummer „1“, „2“ og „3“ med nye tekster var under forberedelse og ville kunne leveres til ca. hver anden elev omkring 15. februar 1946. Geografi og historiebøger ville på grund af særlige vanskeligheder først være færdige til udsendelse 1. marts. Derudover blev det oplyst, at der eksisterede et begrænset antal (ca. 100) lærebøger i russisk, en smule engelsk og fransk for noget viderekomne, og at *easy readers* i engelsk ville kunne skaffes i begrænset omfang.⁷⁹

De mellemste klasser fik danske regnebøger, der blev forsynet med en dansk-tysk ordliste, og der blev fremskaffet mange andre lærebøger, f.eks. matematikbøger, læsebøger m.m. foruden klassesæt af værker fra den tyske klassiske litteratur til brug i de ældste folkeskoleklasser og mellemskole og gymnasier. I løbet af 1946 kom en leverance af bøger fra Schweiz; det var regnebøger, bøger til skriftligt tysk, digtsamlinger, lærebøger i fysik, zoologi, botanik og geometri. „Disse bøger var lødige og afhjalp et stort savn“, vurderede Christian Warncke, da han skrev sin afrapportering i 1948.⁸⁰ Alligevel var der mangler, som delvist kunne afhjælpes ved, at lærerne især i begyndelsen underviste efter hukommelsen, men der var også eksempler på, at lærerne lavede deres egne materialer, mens eleverne lavede landkort.⁸¹

Langsomt, men sikkert fik Flygtningeadministrationen og Undervisningsudvalget rådet bod på problemerne med undervisningsmaterialerne. Da der blev gjort status i slutningen af 1948, blev det anført, at den tyske ABC havde nået et oplag på i alt ca. 16.000 eksemplarer, og ligeledes at det ved danske og tyske skolefolks forenede kræfter lykkedes at udvælge tekster til et trebinds læsebogssystem, som blev trykt i 21.000 eksemplarer. Men da dette antal ikke kunne dække behovet for 6.-7. klassetrin, blev der trykt yderligere 21.000 eksemplarer med nye tekster. Endvidere blev der fremstillet et sanghæfte, indeholdende gamle tyske folkesange samt natur- og vandresange i ca. 100.000 eksemplarer. Derudover en kortfattet tysk sproglære til lærerbrug i 3.000

⁷⁹ Notat „Til Samtlige Flygtningeundervisningsinspektører + Daglige Undervisningsledere“. Udateret, men primo 1946. Henrik Havreheds Arkiv pk. 32, Materiale vedr. disputats.

⁸⁰ *Flygtninge i Danmark 1945-49*, s. 174.

⁸¹ *Flygtninge i Danmark 1945-49*, s. 186. Se også: *Entwicklung des Schulwesens in Oksböl...* i Deutsche Nachrichten nr. 4, 27. januar 1947, s. 6.

eksemplarer samt en bibelhistorie og en katekismus i et så stort oplag, at hvert af de større børn kunne få et eksemplar.⁸²

Listen afspejler de ideologiske prioriteringer, altså at man fra dansk side bevidst gik efter upolitiske emner. Interessant er det i øvrigt, at den planlagte historiebog, som Kjærbøl omtalte, ikke figurerer på listerne. Det kan antyde, at den blev opgivet – måske fordi den var for kontroversiel. Moldt omtalte også en planlagt historiebog og skrev: „at den naturligvis ikke var let at skrive paa en tilfredsstillende Maade“.⁸³ Måske blev den aldrig færdig? Uden tvivl ville historiebogen kunnet sige meget om, hvordan verden så ud fra dansk side, men indtil videre er jeg ikke stødt på et eksemplar i arkiverne.

Denne apolitiske tilgang bekræftes i øvrigt af børnenes karakterbeviser. Det er tydeligt, at de mere neutrale fag, dvs. sprog, regning, fysik og matematik, biologi, religion, geografi, gymnastik og sang, var i fokus, mens mere politiske fag som eksempelvis historie spillede en mindre fremtrædende rolle – om overhovedet nogen. Faktisk havde Chr. Warncke i sit udkast til *Flygtningeadministrationens Hvidbog* skrevet „historie“ blandt fagene, men det er overstreget og kom ikke med i det endelige manuskript.⁸⁴

Vedrørende undervisningsmaterialerne er det tydeligt, at de danske myndigheder stod over for flere problemer. For det første måtte der skabes et materiale, der harmonerede med danske ønsker og dansk tankegang. For det andet tog man den beslutning, at undervisningsmaterialet nok skulle være antinazistisk, men samtidig politisk neutralt.

Det var imidlertid ikke blot nazistiske lærebøger i flygtningelejrene, der udgjorde et problem i 1945. Man kunne i aviserne også læse om, at „De tyske Skolebøger skal ses efter“. Det drejede sig om lærebogssamlinger på de tyske privat- og kommuneskoler i Sønderjylland. Her skulle alt materialet gennemgås af de danske myndigheder, og resultatet skulle indberettes til ministeriet.⁸⁵

Flygtningeadministrationen udgav flere læsebøger til brug i lejrenes skoleundervisning. En af dem var *Lesebuch III für den Unterricht in den deutschen Flüchtlingslagern*, som må være udkommet i efteråret

⁸² *Flygtninge i Danmark 1945-49*, s. 173-174; Moldt, „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 162.

⁸³ Moldt: „Skolen og Flygtningene“ i *Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar*, s. 162.

⁸⁴ Warncke: Tidligt manuskriptudkast til Flygtningeadministrationens Hvidbog. „Diverse sager. Oplysningsvirksomheden. Flygtningeadministrationens Arkiv 1846.“ Rigsarkivet. Se også *Flygtninge i Danmark 1945-49*, s. 175.

⁸⁵ „De tyske Skolebøger skal ses efter“, *Vestkysten*, 30. juni 1945.

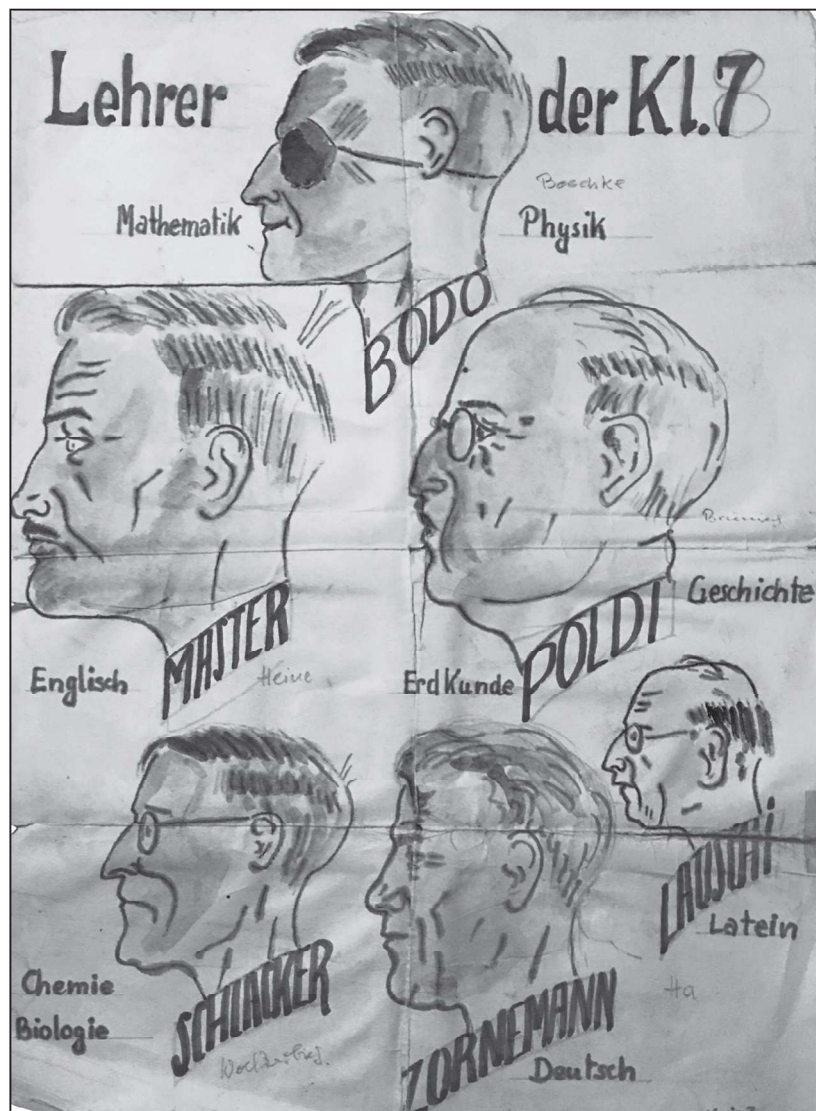

Fig. 3: Tegning af Humboldtskolens lærere. Humboldtskolen var et berlinsk drengegymnasium, der først blev evakueret til Binz på Rügen og siden til Oksbøl. Her ses en af elevernes portræt af de lærere, der sammen med de 180 elever var havnet i Oksbøllejren. Påfaldende er den militaristiske måde, portrætterne er tegnet på, og ikke mindst deres kraver, hvor deres køle-/øgenavne fremgår, minder meget om de tyske nazi-generalers kravespejle. Alle lærere blandt flygtninge blev i øvrigt afhørt om deres forhold til nazismen, og så vidt vides, klarede alle Humboldtskolens lærere frisag (Vardemuseerne).

1945. Læsebogen består af en lang række tekststykker om vidt forskellige emner. Det kan være en oplysende tekst om kartofflen eller et digt „Die Schatzgräber“ (Skattejægerne) af den tyske oplysningsdigter Gottfried August Bürger (1747-1794) eller det gamle heltesagn „Wieland der Schmied“ (Vølund Smed).⁸⁶ Vidt forskellige tekster, der alle lå langt fra den nazistiske førerforherligende stil. Overordnet set består tekstudvalget i læsebogen af det, man i mangel af bedre kan kalde alment dannende tekster uden politisk tendens. Velkendte og velafprøvede tekster, skrevet inden nazisternes magtovertagelse og derfor ikke inficeret af den nazistiske *Blut und Boden*-ideologi. Ser man nærmere på læsebogens ydre fremtoning, består den blot af maskinskrevne tekstsider, trykt på groft papir uden illustrationer, hvilket giver den et noget primitivt udseende, og alligevel har den indholdsmæssigt ikke adskilt sig afgørende fra en samtidig dansk læsebog.

En anden bog, der blev anvendt i flygtningeundervisningen, var *Ein bunter Strauss – Spielreime und Gedichte für Kinder bis zum 10. Lebensjahr* (En blandet buket – legerim og digte for børn indtil 10 år). Her drejer det sig, som titlen siger, om en samling børnerim. Også denne bog må betegnes som politisk neutral og ville vel stadig kunne anvendes i skoleundervisningen den dag i dag. Indholdet består af tyske børnerim og dags- og årstidssange klinisk rensset for politisk stof. Bogen er skrevet med skrivemaskine og gør et lidt primitivt indtryk, der dog opvejes af, at brugeren har forsynet bogen med små akvareller.

En tredje bog, som Flygtningeadministrationen fremstillede, var *Naturkundliches Lesebuch für die Flüchtlingschulen in Dänemark*. Denne bog består af en række små fortællende tekster til børn om naturen, f.eks. om honningbierne, om mariehønen Cornelius, om sløruglen, om svampe osv. Det drejer sig om et udvalg af tekster så langt fra det politiske og det agiterende, som det næsten er muligt.

Tilsvarende finder man *Heiteres und Besinnliches* (Muntert og tankevækkende) af den tyske humorist og satiriker Wilhelm Busch (1832-1908), der i dag kendes som en af tegneseriens ophavsmænd. Bogen, som må have været henvendt til de større børn, men vel også til lejrnes unge og voksne, blev udgivet på foranledning af Flygtningeadministrationen, og den bestod af Buschs små morsomme og mere kulørte digte og kan ses som et forsøg på at imødegå noget af lejrlivets ensformighed og tristesse. Den i samtiden kendte østprøjsiske digter Agnes Miegel (1879-1964) sad interneret i Oksbøllejren 1945-46, og her skrev hun bl.a. det populære lille eventyr *Krabbel*, der handler om en mariehønes eventyr. Miegel og hendes tekst blev accepteret af de danske myndigheder til trods for, at hun klart havde tilkendegivet en po-

⁸⁶ Materialet opbevares på Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv, Oksbøl.

sitiv indstilling over for naziregimet og Adolf Hitler. *Krabbel* er dog en børnebog uden nazistisk tankegods. Det lille udvalg af undervisningsbøger afspejler entydigt myndighedernes forsigtighed i forbindelse med valget af undervisningsmaterialer. Tilbageholdenheden med hensyn til at propagandere gik så vidt, at man slet og ret valgte en apolitisk linje, hvilket understreges af den manglende historiebog, for her ville en apolitisk linje have været umulig. I det omfang man ønskede egentlig politisk prægning, skete det i form af diskussionsgrupper og foredrag rettet imod unge og voksne. Når det kom til de mindre børn, var strategien mere forsigtig.

Den danske indsats på undervisnings- og oplysningsområdet var nok unik, men i de allierede krigsfangelejre fandt flere forsøg på genuddannelse sted blandt de tyske krigsfanger. I det følgende vil jeg se nærmere på de lignende omstændigheder, som de allierede krigsmagter stod overfor, mens krigen endnu rasede, men også efter den tyske kapitulation.

Allierede krigsfanger

I løbet af krigen tog de allierede USA, Storbritannien og Sovjetunionen over 10.000.000 tyske krigsfanger. Størstedelen af disse kom i allieret varetægt i forbindelse med den tyske overgivelse i maj 1945.⁸⁷ Inden da var antallet mere beskedent. I 1944 befandt der sig i USA omkring 370.000 tyske krigsfanger,⁸⁸ og i Storbritannien var antallet noget mindre, fordi de britiske krigsfanger blev sendt videre til krigsfangelejre først og fremmest i USA, men også i Canada, og fordi amerikanerne og briterne havde indgået en aftale om at dele krigsfangerne 50/50.⁸⁹ I Sovjetunionen voksede antallet af tyske krigsfanger og nåede op omkring 3.000.000 ved krigens afslutning.⁹⁰

Mens problemstillingen vedrørende de tyske flygtninges undervisning og genuddannelse først rejste sig i Danmark i forbindelse med befrielsen, var den hos de allierede derfor allerede opstået under krigen. Spørgsmålet om en form for genuddannelse blev stadig mere akut i takt med, at antallet af krigsfanger steg efter de allieredes sejr i Nordafrika og senere landgangen i Normandiet i juni 1944. I både Sovjetunionen, Storbritannien og USA etableredes genuddannelsesprogrammer af forskellig observans, mens Frankrig, der efter krigen også havde mange tyske krigsfanger i deres varetægt, ikke havde et.⁹¹

⁸⁷ Rüdiger Overmans: *Soldaten hinter Stacheldraht*, Berlin 2000, s. 12.

⁸⁸ Provost Marshal General *A Brief History* s. 544.

⁸⁹ Overmans: *Soldaten hinter Stacheldraht*, s. 71.

⁹⁰ Overmans: *Soldaten hinter Stacheldraht*, s. 246.

⁹¹ Overmans: *Soldaten hinter Stacheldraht*, s. 242 og Kurt W. Böhme: *Zur Ge-*

Selvom det først var i krigens sidste par år, at der blev taget initiativ til genuddannelsesprogrammer, havde de vestallierede myndigheder altså allerede gjort sig nogle erfaringer, inden spørgsmålet nogensinde blev aktuelt i Danmark. Trods store forskelle på situationen i de vest-allieredes krigsfangelejre og lejrene med tyske flygtninge i Danmark kan en sammenligning mellem myndighedernes overvejelser om en ideologisk påvirkning i demokratisk retning alligevel være frugtbar. Men feltet er stort og fortjener reelt en endnu dybere undersøgelse, og det følgende vil derfor begrænse sig til en sammenligning med genuddannelse i Storbritannien og USA.

I USA stod det mod slutningen af krigen stadig mere klart, at den krig, der var indledt som støtte til briterne, også var blevet en krig mellem ideologier. I krigens sidste år stod det også klart, at de allierede og dermed også de vestlige demokratier ville gå af med sejren. Dette forøgede spekulationerne om Tysklands politisk-ideologiske fremtid, når krigen var slut. Meningerne i den amerikanske offentlighed var delte, og prominente skikkelser i USA mente, at det ville være spild af tid at genopdrage de tyske krigsfanger, som de mente kun ville forstå nederlagets klare tale.⁹² Andre mente, at det ville tage mindst 25 år at fjerne den nazistiske ånd fra det tyske samfund, andre, at det ville være umuligt at omvende eller omsinde tyskerne.⁹³ Det ville ikke være tilstrækkeligt at fjerne Hitler, Goebbels eller Göring, for deres medsamsvorne ville ikke være stort bedre, og det ville være umuligt at skelne mellem „gode“ og „dårlige“ tyskere.⁹⁴ Ud fra sådanne ræsonnementer blev det hævdet, at de amerikanske myndigheder ikke skulle spille tid og ressourcer på at påvirke de tyske krigsfanger.

I det amerikanske samfund var der imidlertid også røster, der mente, at det ville være muligt at erstatte krigsfangernes nazisme med en demokratisk livsanskuelse. Demokratiet havde jo demonstreret sin styrke, og med en ordentlig indføring i demokratiet kunne de tyske krigsfanger antageligt overbevises om dets goder. Det ville samtidig kunne styrke demokrati og amerikansk tankegang i efterkrigstidens Tyskland og udfylde det politisk-ideologiske vakuum, som nazisternes nederlag forventeligt ville efterlade.

Det amerikanske genuddannelsesprogram berørte blot en beskedent skare udvalgt blandt de tyske krigsfanger, og program-

schichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges Band XIV. Geist und Kultur der deutschen Kriegsgefangenen im Westen, München 1968, s. 65.

⁹² Arthur L. Smith: *The War for the German Mind. Re-educating Hitler's Soldiers*. Providence/Oxford 1996, s. 10.

⁹³ Arnold Krammer: *Nazi Prisoners of War in America*, New York 1979, s. 189.

⁹⁴ Krammer: *Nazi Prisoners of War in America*, s. 189.

met blev hemmeligstempelt, fordi USA i 1932 havde tiltrådt Genèvekonventionen, der forbød politisk agitation og politisk indoktrinering af krigsfanger, og fordi myndighederne frygtede nazistiske repressalier, hvis projektet blev kendt.⁹⁵ Derfor blev det først omtalt offentligt efter krigsafslutningen i Europa. De britiske myndigheder, der gik med lignede tanker, fik heller ikke noget at vide.⁹⁶

I Storbritannien var der også forventninger om, at det var muligt at påvirke de tyske krigsfanger i retning af en liberal-demokratisk livsanskuelse. I 1946 befandt der sig 400.000 tyske krigsfanger i Storbritannien, overført bl.a. fra amerikanske lejre, men også fra lejre i Frankrig og Belgien.⁹⁷ Mens krigen rasede og antallet af allierede krigsfanger voksede, befandt briterne krigsfanger sig som nævnt altovervejende i krigsfangelejre i USA og Canada, men omkring og efter krigsafslutningen steg antallet af krigsfanger i Storbritannien altså betydeligt. Som i USA blev krigsfanger sat i arbejde, typisk ved landbruget og i forbindelse med genopbygning. Og ganske som i USA var meningerne i Storbritannien om de tyske krigsfanger delte, da nogle røster mente, at hårdt arbejde var det eneste middel, krigsfangerne kunne forstå.

Bekymringen for den nazistiske ideologi fornemmes tydeligt, bl.a. i udtalelser fra årene 1943-45, og i maj 1944 udtalte Storbritanniens senere premierminister Anthony Eden, at den første opgave i forhold til Tyskland bestod i at sikre, at dets muligheder for at indlede en 3. Verdenskrig blev udelukket.⁹⁸ En tredje krig med Tyskland måtte undgås, og genuddannelse af tyske krigsfanger i britisk varetægt kunne være en af vejene til et fredeligt Europa.

I modsætning til USA og Sovjetunionen, hvor genuddannelsesprogrammet blev igangsat allerede under krigen, påbegyndte briterne først deres genuddannelsesprogram med åbningen af Wilton Park lidt nordøst for London i januar 1946.⁹⁹ Åbningen af denne lejr var angiveligt inspireret af daværende premierminister Winston Churchill

⁹⁵ Kramme: *Nazi Prisoners of War in America*, 1979, s. 211f.

⁹⁶ Smith: *The War for the German Mind. Re-educating Hitler's Soldiers*, 1996, s. 21.

⁹⁷ Bob Moore s. 113 in Sibylle Scheipers (ed.): *Prisoners in War*, Oxford 2010.

⁹⁸ Henry Faulk: *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges Band XI/2. Die deutschen Kriegsgefangenen in Grossbritannien. Reeducation*, München 1970, s. 9.

⁹⁹ Richard Mayne: *In Victory, Magnanimity, In Peace Goodwill. A History of Wilton Park*, London/New York 2014, s. 29 og Faulk: *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges Band XI/2. Die deutschen Kriegsgefangenen in Großbritannien. Reeducation*, s. 186.

(1874-1965), der ønskede, at briterne skulle medvirke til at etablere et demokrati i efterkrigstidens Tyskland.¹⁰⁰

Et demokratisk Europa

I Danmark var det også ønsket om et fredeligt og demokratisk Europa, der var udgangspunktet for uddannelsesindsatsen i flygtningelejrene. Det danske og det britiske undervisnings- og genuddannelsesprogram ligner hinanden ved, at de begge foregik i fredstid, mens myndighederne i USA (og i Sovjetunionen) påbegyndte genuddannelsesforsøgene allerede under krigen.

I britisk-amerikansk sammenhæng tales der om genuddannelse (re-education), mens der i en dansk sammenhæng anvendes forskellige begreber som omsindelsesproces, undervisning og skoling, men også det mere negativt ladede udrensingsproces forekommer, når de danske myndigheder skulle beskrive arbejdet med at omstille de tyske flygtninge fra nazisme til demokrati. De mest påfaldende forskelle mellem situationen i Danmark og blandt de allierede sejrherre var, som allerede nævnt, at der i Danmark udelukkende var tale om civile flygtninge. Så hvor det hos de allierede drejede sig om krigsfanger i form af militærudannede voksne mænd, taget til fange i krig, drejede det sig i Danmark i høj grad om børn og unge samt deres mødre og bedsteforældre. Det er dog værd at huske, at en krigsprøvet værnemagtsoldat ikke nødvendigvis behøvede at være mere nazistisk end en mor, der var flygtet for de fremstormende sovjetiske styrker med sine børn. Men opgaven med at nedbryde det nazistiske gruppetilhørsforhold må alligevel antages at have været vanskeligere i krigsfangelejrene, fordi soldaterne havde aflagt ed til Hitler og var uddannet til blind lydighed over for det nazistiske regime på en måde, som den gennemsnitlige civilperson eller børn i den skolepligtige alder ikke var det.

Undervisningen i de tyske flygtningelejre i Danmark blev forsøgt tilpasset børn, og uddannelsesniveau og ambitioner var derfor også lavere end i USA og Storbritannien, hvor de studerende blev nøje udvalgt ud fra kriterier som engagement, uddannelse og politisk indstilling. I både USA og Storbritannien opereredes med forskellige typer af lejre, dvs. almindelige krigsfangelejre, hvor krigsfangerne blandt andet blev sendt ud i landbruget for at hjælpe med høsten, men dog havde adgang til aviser og forskellige uddannelses tilbud, og så „elitelejrene“, der blev en slags kulturcentre og typisk var organiseret af officerer, hvor under-

¹⁰⁰ Dexter Keezer: *A unique contribution to international relations: The story of Wilton Park*, New York 1973, s. 4.

visningens udbud var stort, og niveauet højt.¹⁰¹ En sådan opdeling synes ikke at have eksisteret i Danmark, hvor til gengæld antallet af børn, der skulle have elementær skoleundervisning, var væsentligt større, sammenlignet med de relativt små britisk-amerikanske „elitelejre“.

En tilbagevendende problemstilling og udfordring i de amerikanske og britiske lejre var sprogbarrierer i undervisningen, fordi den overvejende foregik på engelsk. Dette var ikke tilfældet i Danmark, hvor flygtningene blev undervist på tysk af i forvejen uddannede lærere eller af lærere, der blev uddannet i lejren. Dette nødvendiggjorde til gengæld en kontrol af lærernes politiske indstilling, men resultatet har sandsynligvis være bedre. Den danske tilgang var en konsekvens af, at myndighederne ikke tillod undervisning i dansk, og at der ikke var et tilstrækkeligt antal danske lærere til rådighed.

En anden forskel var, at både de amerikanske og britiske (og russiske) myndigheder var opsat på at genuddanne krigsfanger til at kunne samarbejde aktivt med besættelsesmyndighederne i deres hjemzoner, og derfor koncentreredes indsatsen om fanger, der var hjemmehørende i deres egne besættelseszoner i Tyskland. Derved indgik de udvalgte tyske krigsfanger i Fort Kearny eller Wilton Park i henholdsvis amerikanske og britiske sikkerhedspolitiske overvejelser.¹⁰² Sådanne overvejelser synes ikke at have spillet en rolle i Danmark, der jo ikke kontrollerede områder i Tyskland. Og stort set alle de tyske flygtninge i Danmark stammede fra områder, der med krigsafslutningen ikke længere var tyske. Disse blev siden repatrieret overalt i de fire besættelseszoner i samarbejde og forståelse med de fire besættelsesmagter i Tyskland. Det blev dog først og fremmest den britiske og den franske zone, der modtog flygtningene fra Danmark. Alligevel bør det ikke overses, at der også bag den danske indsats lå sikkerhedspolitiske aspekter. Selvom det danske bidrag i sagens natur var langt mere indirekte end de vestallieredes, var det Danmarks fremtidige relationer til det store naboland i syd, det handlede om, og her var der ikke tvivl om, at et demokratisk Tyskland var i dansk interesse.

Fælles for alle genuddannelsesprojekter var, at de til en vis grad involverede tyske emigranter og anti-nazister, der fra 1930'erne var blevet spredt over store dele af verden, og disse kom til at spille en væsentlig rolle i forbindelse med genuddannelsen i både Sovjetunionen, USA og Storbritannien, og altså også i Danmark, hvor de som de første gjorde opmærksom på behovet for genuddannelse. Alle havde de en interesse i, at Hitler-regimet blev styrtet og nazismen fjernet per-

¹⁰¹ Böhme: *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges Band XIV. Geist und Kultur der deutschen Kriegsgefangenen im Westen*, s. 267.

¹⁰² Smith: *The War for the German Mind. Re-educating Hitler's Soldiers*, s. 154.

manent. Det forekommer sandsynligt, at disse emigrant-tyskere har haft et internationalt netværk, der forsøgte at gøre deres indflydelse gældende også over for danske politikere. I første omgang blev de ignoreret, men senere kom de til at spille en rolle også i Danmark, ikke mindst gennem lejravisen *Deutsche Nachrichten*, der blev en slags tale-rør for dem og deres politiske dagsorden, men også i forbindelse med udarbejdelsen af undervisningsmaterialer. De store lejraviser i henholdsvis Amerika og Storbritannien *Der Ruf* og *Wochenpost* var skrevet af krigsfangerne selv, mens den danske lejravis blev skrevet og redigeret af emigrant-tyskere, der befandt sig uden for hegnet. I alle tilfælde ser det ud til, at aviserne blev modtaget med glæde, men også med en god del skepsis og mistro. Det gjaldt i Danmark, hvor mange flygtninge var skeptiske over for deres landsmænds avis, hvilket kan ses i *Deutsche Nachrichtens* spalter, men det var også tilfældet i både USA og Storbritannien, selvom skribenterne her befandt sig inden for hegnet.

De allierede delte ikke ud af deres erfaringer vedrørende genuddannelse af krigsfangerne, og det er tvivlsomt, om de danske myndigheder fik meget mere end gode råd af briterne, som de ellers rådførte sig med i mange forhold efter befrielsen, men det skyldtes nok især, at den danske Flygtningeadministration var godt i gang inden da; Wilton Park blev først taget i brug i januar 1946.

Overordnet set var der tale om idealistiske projekter med drømmen om en demokratisk verden som endemålet, men af ovennævnte grunde er det sikkert, at både det amerikanske og det britiske initiativ havde en mere eksplicit real- og sikkerhedspolitisk karakter end det danske. Det skyldtes, at de vestallierede (og Sovjetunionen) havde deres egne besættelseszoner i Tyskland, som de søgte indflydelse i ved hjælp af tidligere tyske krigsfanger. Lederen af det amerikanske program, oberst Edward Davison, sigtede til dette i sidste nummer af *Der Ruf* (den amerikanske krigsfangeavis) fra april 1946 med sin understregning af, at de løsladte tyske krigsfanger måtte påtage sig et ansvar for at ændre den politiske retning i Tyskland.¹⁰³ Med dette mente han i retning af et demokratisk, fredeligt og samarbejdende Tyskland.

Om betydningen af disse genuddannelsesprojekter skrev den amerikanske historiker Arthur L. Smith, at de udvalgte krigsfanger medvirkede til at influere den politiske retning i efterkrigstidens Tyskland, om end det var nemmere i øst for Sovjetunionen, mens det er meget svært at vurdere den samlede betydning af den britiske og amerikanske indsats, først og fremmest fordi krigsfangerne ikke udgjorde en samlet og efterfølgende identificerbar gruppe, men blev absorberet i

¹⁰³ Citeret efter Smith: *The War for the German Mind. Re-educating Hitler's Soldiers*, s. 101f.

det tyske samfund efter tilbagekomsten. I årene inden oprettelsen af de to Tysklande i 1949 påvirkede hver af de fire besættelsesmagter deres zone på en måde, der reflekterede deres egen politiske dagsorden.

Ifølge Arthur L. Smith led den amerikanske genuddannelsesindsats under, at den foregik under krigen, og at de tyske krigsfanger derfor ikke fik lejlighed til at stifte bekendtskab med det amerikanske samfund. Efter repatrieringen af de tyske krigsfanger er amerikanernes administration i deres besættelseszone i det sydlige Tyskland blevet kritiseret for på den ene side at være styret af en militærregering, der ofte kunne opleves som udemokratisk af borgene, og på anden side, at amerikanerne samtidig stod som demokratiets fortalere.¹⁰⁴

Det er derimod Smiths vurdering, at det britiske bidrag fik større betydning, fordi det foregik i fredstid, fordi timingen dermed var bedre, og fordi det gav mulighed for, at krigsfangerne kunne se det britiske samfund i funktion og møde briterne. I så fald var timingen også bedre i Danmark, men her insisterede regeringen og Flygtningeadministration på, at tyskerne ikke måtte komme ud i det danske samfund. Det hører naturligvis med, at det blot drejede sig om få udvalgte krigsfanger i Storbritannien, som myndighederne havde tillid til, og som let kunne kontrolleres, mens det i Danmark drejede sig om en meget stor gruppe. Vurderingen af den britiske indsats er dog omstridt ligesom den amerikanske.¹⁰⁵

Lederen af det britiske genuddannelsesprogram, Henry Faulk, var i 1970, da han skrev om sit arbejde (som han skrev på tysk), ikke voldsomt optimistisk: „was ist von den Umerziehungsversuchen in Großbritannien übrig geblieben? Die Umerziehungsversuche schlechthin sind jetzt, zwanzig Jahre später, praktisch vergessen worden. Hatten sie einen Einfluss, so hat sich dieser im neuen europäischen Zeitgeist aufgelöst“, og det skyldtes, ifølge Faulk, at angsten for en genopblussen af nazismen i Tyskland, som dengang var så stærk, var „henslumret“.¹⁰⁶ Mest positiv var Faulk over for de indhøstede erfaringer inden for massepsykologien.¹⁰⁷ Den tyske historiker Helmut Wolff forholdt sig mere positivt til genuddannelsen af de tyske krigsfanger i britisk varetægt. Trods kritikken skrev han, at briterne var den af de allierede magter, der bl.a. via genuddannelse af krigsfanger var mest indstillet på at

¹⁰⁴ Smith: *The War for the German Mind. Re-educating Hitler's Soldiers*, s. 200.

¹⁰⁵ Smith: *The War for the German Mind. Re-educating Hitler's Soldiers*, s. 100 og s. 201.

¹⁰⁶ Faulk: *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges Band XI/2. Die deutschen Kriegsgefangenen in Großbritannien. Reeducation*, s. 733f.

¹⁰⁷ Faulk: *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges Band XI/2. Die deutschen Kriegsgefangenen in Großbritannien. Reeducation*, s. 734.

hjælpe Tyskland til at blive en del af et frit, demokratisk Europa, og at de tyske krigsfanger fra Storbritannien givetvis var foran deres landsmænd i forhold til en kritisk vurdering af og et opgør med nazismen.¹⁰⁸

I de britiske og amerikanske programmer var demokratiet hjørnestenen, men sammenlignet med det sovjetiske program var de små, og deres betydning formentlig tilsvarende mindre. På samme vis er det yderst vanskeligt at give en samlet vurdering af betydningen af den danske indsats. Den ramte ganske vist langt bredere end Vestmagternes, men her var en meget stor andel børn og tilgangen generelt mere indirekte og forsigtig, og dertil kom i perioder en generende mangel på undervisningsmaterialer, lokaler etc.

Det danske genuddannelsesarbejde i de tyske flygtningelejre fortsattes, indtil de sidste flygtninge forlod landet i 1949, men allerede inden de var begyndt at forlade Danmark, fornemmedes konturerne af en nyt fjendebillede, hvilket statsminister Knud Kristensen gav udtryk for i dagbladet *Demokraten* i februar 1946:

Efter min Bedømmelse er Nazisterne slaaet til Jorden hjemme og ude og truer ikke den Politik, vi har til Sinds at føre. Den største Fare kommer i Øjeblikket fra Kommunismen, og derfor er jeg mere optaget af at vende mine Vaaben til den Side, og saa fordi den nazistiske Ideologi og Fremgangsmaade har et ikke ubetydeligt Raaderum indenfor Kommunistpartiet.¹⁰⁹

Verden ændrede sig hastigt, og uanset hvor stor den direkte effekt af de forskellige genuddannelsesprojekter var, står det dog tilbage, at Vesttyskland udviklede sig til et demokrati, og det samme gælder det genforenede Tyskland efter 1990.

Sammenfatning og konklusion

De danske myndigheder havde fra begyndelsen regnet med, at de tyske flygtninge ville forlade landet i løbet af sommeren 1945. Derfor leder man også forgæves efter en dansk undervisningsstrategi i de første måneder af flygtningenes ophold. Først da det hen over befrielsessommeren blev klart, at flygtningene ville blive i landet i en længere periode, men egentlig først, da Flygtningeadministrationen blev oprettet i september 1945, begyndte de danske myndigheder at udarbejde

¹⁰⁸ Helmut Wolff: *Die deutschen Kriegsgefangenen in britischer Hand. Ein Überblick*, München 1974 s. 47.

¹⁰⁹ „Regeringen er imod mindre Rationer“, *Demokraten*, Aarhus 17. februar 1946.

en strategi for undervisning og oplysning blandt de tyske flygtninge i Danmark. Ud over at bibringe børnene de elementære skolekundskaber indeholdt undervisningen også et demokratisk omstillingsaspekt. Dette var dog, når det handlede om børnene i den skolepligtige alder fra 6 til 14 år, mere indirekte og blødt end på oplysningsområdet, der rettede sig mod unge og voksne, hvor de nazistiske forbrydelser blev direkte italesat.

I løbet af efteråret og vinteren 1945-46 udviklede Flygtningeadministrationen et undervisningsprogram baseret på et demokratisk grundlag til erstatning for de antidemokratiske og nazistiske forestillinger og ideer, som flygtningene var kommet til landet med. Fra dansk side var man forsigtig med at propagandere for demokrati af frygt for, at det kunne fremkalde den modsatte reaktion hos flygtningene. Flygtningeadministrationens politik i forbindelse med en demokratisk omstilling af flygtningene var altså forsigtig, og denne strategi afspejles tydeligt i det tilstræbt politisk neutrale undervisningsmateriale, som blev udarbejdet til brug i de tyske flygtningelejre.

Fra dansk side var man tidligt klar over, at der bestod en opgave i at uddanne skolebørnene til medborgere i et nyt demokratisk Tyskland. Alligevel tøvede de danske myndigheder i begyndelsen med at gribe chancen for at hjælpe til i denne proces og havde gerne overladt opgaven til de allierede, hvis det havde været muligt. Sådan gik det ikke, og i stedet kom Flygtningeadministrationen i samarbejde med danske undervisningsfolk og de tyske lærere til at levere et bidrag til at udrydde nazismen og fremelske demokratiet og vinde freden efter verdenskrigens afslutning i 1945, om end dette skete under det tilsyneladende paradoks, at flygtningene skulle oplæres til demokrati, mens de var interneret bag pigtråd. Et paradoks, som de ansvarlige dengang var bevidste om, men den danske politik var fra begyndelsen, at de tyske flygtninge ikke skulle blive en del af det danske samfund; den var ufravigelig, og derfor forblev dette et demokratisk paradoks.

Sammenligningen mellem de tyske flygtningelejre i Danmark og de amerikanske og britiske krigsfangelejre viser, at bekæmpelsen af nazismen og omstillingen til demokrati spillede en rolle hos alle parter. Det sikkerhedspolitiske var udtalt i USA, hvor genuddannelsesprogrammet, der var i konflikt med Genèvekonventionen, i al hemmelighed blev skudt i gang, fordi myndighederne havde informationer om, at russerne var i gang med noget tilsvarende. Også i Storbritannien spillede de sikkerhedspolitiske overvejelser og frygten for, at tyskerne skulle begynde en ny krig, ind, men det britiske genuddannelsesprogram begyndte først efter kapitulationen. Det samme var tilfældet i Danmark, omend landet var i en helt anden situation. I alle tre tilfælde var bestræbelsen at erstatte den nazistiske ideologi med en liberal

demokratisk tankegang, svarende til de tre landes demokratiske selvforståelse, og udført med forskellige midler. Alt på en mere eller mindre udtalt baggrund om, at en ny krig med Tyskland måtte forhindres.

Kunne de danske myndigheder dengang have gjort mere? Ja, ingen tvivl om det, men det er tydeligt, hvordan myndighederne tilpassede sig de aktuelle forventningsscenarier til varigheden af flygtningenes ophold i Danmark. Derfor kom arbejdet med undervisning og oplysning senere i gang, end det var hensigtsmæssigt, hvilket myndighederne også allerede i samtiden vidste. Ligesom med de allieredes genuddannelsesindsatser er betydningen af den danske ekstremt svær at måle. Man kan simpelthen ikke vurdere, eksempelvis i hvor høj grad de tyske flygtninge tog deres nye demokratiske lærdom til sig, og hvorvidt de selv blev fortalere for demokrati i Tyskland.

Det er således meget svært at afgøre, om genuddannelsesprogrammerne var egentlige succeser. Det lykkedes henholdsvis briterne og amerikanerne at plante deres egen demokratiske politiske ideologi i deres respektive besættelseszoner i Tyskland, og det samme kan jo siges om det stalinistiske Sovjetunionen. Men hvorvidt dette skyldtes genuddannelsen af nogle få tusind krigsfanger, er mere end tvivlsomt. Vi kender heller ikke den reelle effekt af de danske myndigheders indsats inden for undervisning og oplysning blandt de tyske flygtninge, og selvom mange gode kræfter var involveret, bør den samlede effekt ikke overvurderes.

Studierne af undervisningen blandt de tyske flygtninge i Danmark udelukker ikke nødvendigvis den kritik af den danske håndtering af de tyske flygtninge 1945-49, der bl.a. er fremsat af Kirsten Lyloff i artiklerne „Kan lægeløftet gradbøjes?“ i *Historisk Tidsskrift* (1999:1) og afhandlingen *Barn eller fjende* fra 2005. Men de viser et andet billede, der står i modsætning til den udbredte meget kritiske opfattelse af de tyske flygtninges ophold i Danmark i årene 1945-49. Et billede, hvor de danske myndigheder fungerede som medspiller i kampen for at udrydde nazismen og vinde freden for de kommende generationer med ønsket om et fremtidigt demokratisk og fredeligt Europa, og som i høj grad endte med at komme både danskere og tyskere til gode.